

HORIZONTAL FACILITY FOR WESTERN BALKANS AND TURKEY

Jačanje zaštite nacionalnih manjina u Srbiji

Izveštaj

o zastupljenosti nacionalnih manjina u nastavnim programima

i obrazovnim standardima Republike Srbije

prof. dr. Marko Šuica

vanredni profesor na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
upravnik Centra za istraživanje nastave istorije i istorijskog nasleđa pri Filozofskom fakultetu

mart 2018. godine

Ovaj dokument izrađen je zahvaljujući sredstvima Zajedničkog programa Evropske unije i Saveta Evrope. Ovde izraženi stavovi ni na koji način ne mogu se smatrati zvaničnim mišljenjem Evropske unije ili Saveta Evrope.

<http://horizontal-facility-eu.coe.int>

1. Uvod: mandat, predmet analize i izveštaja, osnovna pitanja, ključni pojmovi i izvori

1.1. Mandat

Zajednička inicijativa Saveta Evrope i Evropske unije „Program podrške Evropske unije i Saveta Evrope Zapadnom Balkanu i Turskoj“ (*Horizontal Facility for the Western Balkans and Turkey*) pokrenuta je sa ciljem da pomogne korisnicima u Jugoistočnoj Evropi i Turskoj u poštovanju standarda Saveta Evrope i zahteva Evropske unije u okviru postupka pristupanja. Aktivnosti u okviru inicijative zasnovane su na zaključcima i preporukama nadzornih tela Saveta Evrope. Jedan od ciljeva ove inicijative je „podizanje svesti o nacionalnim manjinama i njihovim pravima i unapređivanje tolerancije“.¹ U skladu sa ovim ciljem, očekuje se da će inicijativa dovesti do jačanja kapaciteta vlasti da obezbede odgovarajuće predstavljanje nacionalnih manjina u obrazovanju i unaprede znanje opšte javnosti o nacionalnim manjinama u Republici Srbiji.² Stoga ovaj izveštaj, naručen u okviru navedene aktivnosti, ima za cilj da vlastima RS pomogne da unaprede obrazovni okvir nužan za promenu opšteg odnosa šire javnosti prema nacionalnim i ostalim manjinama u društvu u celini. Pristup analizi važećih nastavnih programa i standarda za osnovno (obavezno) i srednje obrazovanje zasnovan je na Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina (naročito na članu 4, st. 2³, članu 6, st. 1⁴ i članu 12, st. 1⁵), Evropskoj povelji o regionalnim ili manjinskim jezicima i njenom Obrazloženju (naročito na članu 7, st. 3 o *unapređenju uzajamnog poštovanja i razumevanja između jezičkih grupa*⁶ i članu 8, st. 1, t. g) o *nastavi zvaničnog jezika države bez ikakvih ometanja*⁷), kao i na ostalim preporukama Saveta Evrope, prvenstveno onima koje se odnose na nastavu istorije.⁸

1.2. Predmet analize i izveštaja

Predmet analize i izveštaja obuhvata sledeće nastavne programe i standarde:

¹ Vidi <https://rm.coe.int/strengthening-the-protection-of-national-minorities-in-serbia/168071039c>

² *Ibid.*

³ Strane ugovornice se obavezuju da usvoje, gde je potrebno, odgovarajuće mere kako bi u svim oblastima ekonomskog, društvenog, političkog i kulturnog života obezbedile punu i stvarnu jednakost pripadnika nacionalne manjine i pripadnika većine. U tom pogledu će voditi računa o specifičnim uslovima pripadnika nacionalnih manjina.

⁴ Strane ugovornice će podsticati duh tolerancije i međukulturnog dijaloga i preduzimati odgovarajuće mere za unapređenje uzajamnog poštovanja i razumevanja i saradnje među svim ljudima koji žive na njihovoj teritoriji, bez obzira na etnički, kulturni, jezički ili verski identitet tih lica, a posebno u oblasti obrazovanja, kulture i masovnog informisanja.

⁵ Strane ugovornice će gde to odgovara, preduzeti mere u oblasti obrazovanja i istraživanja kako bi se negovala kultura, jezik i vera nacionalnih manjina i većine.

⁶ Države članice preuzimaju obavezu da na odgovarajući način unaprede međusobno razumevanje između svih jezičkih grupa unutar zemlje i da tu posebno uključe poštovanje, razumevanje i trpeljivost u odnosu na regionalne ili manjinske jezike u okviru procesa obrazovanja, kao i da ohrabre sredstva javnog informisanja da slede isti cilj.

⁷ U pogledu obrazovanja države preuzimaju obavezu da na onoj teritoriji na kojoj su ovi jezici u upotrebi, u skladu sa situacijom svakog od ovih jezika, i bez ikakvih ometanja učenja zvaničnog jezika: g) načine aranžmane koji bi obezbedili učenje istorije i kulture koja se tiče regionalnih ili manjinskih jezika.

⁸ Preporuka Rec (2001)15 Komiteta ministara državama članicama o nastavi istorije u Evropi u 21. veku; Preporuka br. 1800 (2009) Komiteta ministara državama članicama o nastavi istorije u konfliktnim i postkonfliktnim područjima; Preporuka CM/Rec (2011)6 Komiteta ministara državama članicama o interkulturalnom dijalogu i slici o drugom u nastavi istorije.

- Nastavne programe i standarde za predmet Srpski jezik i književnost (od prvog do osmog razreda osnovne škole i od prvog do četvrtog razreda gimnazije);
- Nastavne programe i standarde za predmet Istorija (za sedmi i osmi razred osnovne škole i za treći i četvrti razred gimnazije i srednje stručne škole);
- Nastavne programe i standarde za predmet Geografija (od šestog do osmog razreda osnovne škole i od drugog do četvrtog razreda gimnazije);
- Nastavne programe za predmet Svet oko nas (za prvi i drugi razred osnovne škole);
- Nastavne programe za predmet Priroda i društvo (za treći i četvrti razred osnovne škole);
- Nastavne programe i standarde za predmet Likovna kultura (od prvog do osmog razreda osnovne škole i od prvog do četvrtog gimnazije);
- Nastavne programe i standarde za predmet Muzička kultura (od prvog do osmog razreda osnovne škole i od prvog do četvrtog gimnazije);
- Nastavni program za predmet Sociologija (četvrti razred gimnazije);
- Nastavni program za predmet Ustav i prava građana (četvrti razred gimnazije).

1.3. Trenutno stanje stvari

Obrazovanje manjina je na odgovarajući način uređeno *Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* u Republici Srbiji usvojenom 2017. godine. Ciljevi na kojima se ovaj zakon temelji su takođe široko definisani i primenljivi na proklamovane vrednosti i stavove svojstvene demokratskom društvu.⁹ Konkretno, u članu 8, st. 1, t. 13-16 se uređuju pitanja koja se odnose i na manjine, npr. razvijanje osećanja solidarnosti, razumevanja i konstruktivne saradnje sa drugima i negovanje drugarstva i prijateljstva; razvijanje kompetencija za razumevanje i poštovanje prava deteta, ljudskih prava, građanskih sloboda i sposobnosti za život u demokratski uređenom i pravednom društvu; razvoj i poštovanje rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i uzrasne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavanje različitosti, a naročito „razvijanje ličnog i nacionalnog identiteta, razvijanje svesti i osećanja pripadnosti Republici Srbiji, poštovanje i negovanje srpskog jezika i maternjeg jezika, tradicije i kulture srpskog naroda i nacionalnih manjina, razvijanje interkulturalnosti, poštovanje i očuvanje nacionalne i svetske kulturne baštine“. U st. 1, t. 11-15 člana 9, koji je posvećen ishodima obrazovanja i vaspitanja uopšte, se, između ostalog, predviđa osposobljavanje učenika da poštuju ljudska prava, kulturnu i društvenu raznolikost, kao i da aktivno učestvuju u društvenim procesima i aktivnostima. U članu 110 *Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja* se neposredno zabranjuje diskriminacija koja se „zasniva na rasi, boji kože, precima, državljanstvu, statusu migranta, odnosno raseljenog lica, nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu, jeziku, verskim ili političkim ubeđenjima, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, imovnom stanju, socijalnom i kulturnom poreklu, rođenju, genetskim osobenostima, zdravstvenom stanju, smetnji u razvoju i invaliditetu,“ itd. Zakonodavac u članu 112 zabranjuje sve vrste diskriminatornog ili uvredljivog ponašanja prema detetu i učeniku kojim se vređa ugled, čast ili dostojanstvo.

Važno je naglasiti da se pravom nacionalnih manjina na obrazovanje na sopstvenom jeziku i u školskim predmetima potrebnim za očuvanje njihovog identiteta i kulture, propisanim članom 5 *Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja*, ne obezbeđuje nužno i priznanje, učešće i poštovanje manjina u društvu. Stoga je od suštinskog značaja povećati svest većine stanovništva o njihovoj prisutnosti i ulozi u društvu i zajedničkoj državi, njihovom učešću, doprinosu i učešću u državi i društvu kako u prošlosti tako i u sadašnjosti. Od suštinskog je značaja da se razvije svest o nužnosti

⁹ U članu 5 se propisuje da se za pripadnike nacionalne manjine obrazovno-vaspitni rad ostvaruje na jeziku i pismu nacionalne manjine, kao i dvojezično; u članu 7, st. 1, t. 3 se, između ostalog, naglašava poštovanje ljudskih prava i prava svakog deteta, učenika i odraslog i uvažavanje ljudskog dostojanstva.

poštovanja ljudskih prava svih ljudi, kao i kompetencije za interkulturalni dijalog. Potreba za ovakvim delovanjem proističe iz stava po kojem „se čini da predstava i shvatanje Srbije kao multikulturalnog i višejezičkog društva nije prisutna u većini društva, bar izvan AP Vojvodine“.¹⁰ Imajući ove zaključke u vidu, u naručenoj analizi smo se usredsredili na odabrane nastavne programe i obrazovne standarde od suštinskog značaja za izmenu predstava, uvažavanje i prihvatanje etničke/nacionalne raznolikosti i uspostavljanje odgovarajuće društvene kohezije u Republici Srbiji, a naročito na prisutnost i opštu društvenu vidljivost - u okviru sistema obrazovanja - nacionalnih manjina, koje, prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, čine 16,7% stanovništva RS.¹¹

Valja istaći da su neka normativna dokumenta, npr. standardi za predmet Istorija koje je razvio Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja a prihvatili Nacionalni prosvetni savet i Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, zasnovani na konkretnim preporukama o nastavi istorije koje su usvojili komiteti ili Parlamentarna skupština Saveta Evrope i da se na njih pozivaju.¹²

1.4. Ključni pojmovi i izvori korišćeni u analizi (proučenim dokumentima)

a) Ključni pojmovi

Cilj – opšti, široko definisani iskaz u kojem se određuju željeni ishodi učenja. Može biti definisan na opštem nivou (u zakonu) ili na određenom nivou (za predmet, razred ili nastavnu jedinicu).

Zadaci – konkretne obrazovne aktivnosti koje dovode do ostvarenja cilja. Zadaci pripadaju ranijem konceptu obrazovanja i predstavljaju sastavni deo nastavnih programa. Zamenjeni su ishodima, koji su uvedeni u okviru novog koncepta izrade nastavnih programa.

Ishodi – jasno definisani iskazi o tome šta se od učenika očekuje da zna, razume i ume da pokaže, odnosno uradi nakon završenog perioda procesa obrazovanja (vremena, časa, razreda). Ishodi su konkretno definisani i lako proverljivi. Učenici ostvarivanjem ishoda postepeno dostižu standarde planirane za kraj obrazovnog ciklusa.

Nastavni program/program predmeta – predstavlja dokument koji se sastoji od četiri dela: ciljeva, zadataka ili ishoda, sadržaja koji treba da bude realizovani tokom školske godine, i, na kraju, uputstava o ostvarivanju programu u odeljku pod naslovom Način ostvarivanja programa. **Način ostvarivanja programa** nije standardizovan na opštem nivou. Način ostvarivanja programa predstavlja važan deo nastavnog programa, jer su u njemu date smernice i konkretne didaktičke strategije ili informacije, koje se ne mogu uvek identifikovati u sadržaju nastavnih jedinica.

Tema – skup nekoliko nastavnih jedinica koje čine koherentnu obrazovnu celinu.

Nastavna jedinica – obrazovna komponenta u kojoj je detaljno objašnjena određena pojava ili sadržaj koji je obično organizovan na način kojim se omogućuje njegovo učenje ili nastava tokom jednog školskog časa.

¹⁰ Izveštaj o upotrebi jezika nacionalnih manjina u vezi sa državnom upravom u Republici Srbiji, Francusko (Francesco) Palermo, septembar 2017, Savet Evrope, str. 5.

¹¹ Vidi: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>, str. 21 (pristupljeno 3. marta 2018)

¹² *Opšti standardi postignuća za kraj opšteg srednjeg i srednjeg stručnog obrazovanja i vaspitanja u delu opšteobrazovnih predmeta za predmet Istorija*, ZVKOV, Beograd, 2015, str. 49.

Obrazovni standardi – merljivi strogo definisani i utvrđeni opisi znanja, veština i umenja kojima učenik treba da ovlada do kraja određenog obrazovnog ciklusa. Oni se razvijaju sistematski i u skladu sa školskim planom tokom celog obrazovnog ciklusa kako bi se na kraju mogli koristiti za procenu ostvarenja ishoda, odnosno postignuća učenika.

Standardi su definisani za svaki predmet u obaveznom obrazovanju ali ne i za svaki predmet u srednjem obrazovanju (trećem ciklusu). Standarde čine **oblasti** (područja/materija konkretnog školskog predmeta) u okviru predmeta. Svaku oblast čine brojni **iskazi**, koji predstavljaju konkretno znanje, veštinu ili umenje koje učenik treba da pokaže ili primeni do kraja obrazovnog ciklusa. Standardi su formulisani na tri nivoa (osnovnom, srednjem i naprednom). Osnovni nivo treba da postigne najmanje 80% učenika, srednji njih 50% a napredni njih 20%.

Kompetencije – skup integrisanih i primenljivih znanja, veština, umenja i stavova koje učenika pripremaju za kvalitetan život u društvu. One se izgrađuju tokom celokupnog obrazovnog procesa. Imajući u vidu strategiju celoživotnog učenja, ključne kompetencije se dodatno nadograđuju po okončanju formalnog obrazovanja. Kompetencije su podeljene u nekoliko grupa: predmetne kompetencije (opšte za ceo predmet i specifične koje imaju za cilj ovladavanje precizno određenim i grupisanim veštinama, znanjima i vrednostima koji vode ka ostvarenju opšte kompetencije); međupredmetne kompetencije, koje su definisane radi omogućavanja holističkog pristupa u obrazovanju i unapređenja kohezije među različitim školskim predmetima grupisanim oko određenih funkcionalnih pitanja;¹³ i ključne kompetencije za celoživotno učenje (njih osam) koje je usvojio Evropski parlament i Savet,¹⁴ a koje su obuhvaćene i Zakonom o osnovama obrazovanja i vaspitanja RS.¹⁵ Među njima, kompetencija br. 6 (**Društvene i građanske kompetencije**: sposobnost efikasnog i konstruktivnog učešća u društvenom i radnom životu i angažovanja u aktivnom i demokratskom učešću, posebno u sve raznovrsnijim zajednicama) neposredno se odnosi na pitanje raznolikih društava. Za analizu a naročito za preporuke koje slede je od izuzetnog značaja član 59 Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja, u kojem se naglašava značaj Nacionalnog okvira obrazovanja i vaspitanja, kao širokog strateškog dokumenta u kojem se daju smernice za proces obrazovanja na osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou ali i za strukturu i razvoj nastavnih programa.¹⁶

Ciklus – Osnovno i srednje obrazovanje sastoji se od tri obrazovna ciklusa. Prvi obuhvata prva četiri razreda osnovnog obrazovanja, u kojima su određeni školski predmeti (Svet oko nas, Priroda i društvo) po strukturi integrisani u skladu sa sazajnim i razvojnim sposobnostima učenika. Drugi ciklus obuhvata od petog do osmog razreda osnovne škole i strukturiran je tako da se školski predmeti u potpunosti odnose na određene prirodne i društvene nauke (Biologija, Hemija, Fizika, Istorija i Geografija) a njime se zaokružuje osnovno (obavezno) obrazovanje. Treći ciklus se odnosi na srednje obrazovanje. Neki od standarda i nastavnih programa su analizirani u skladu sa ovom podelom.

b) Struktura i komponente u procesu obrazovanja

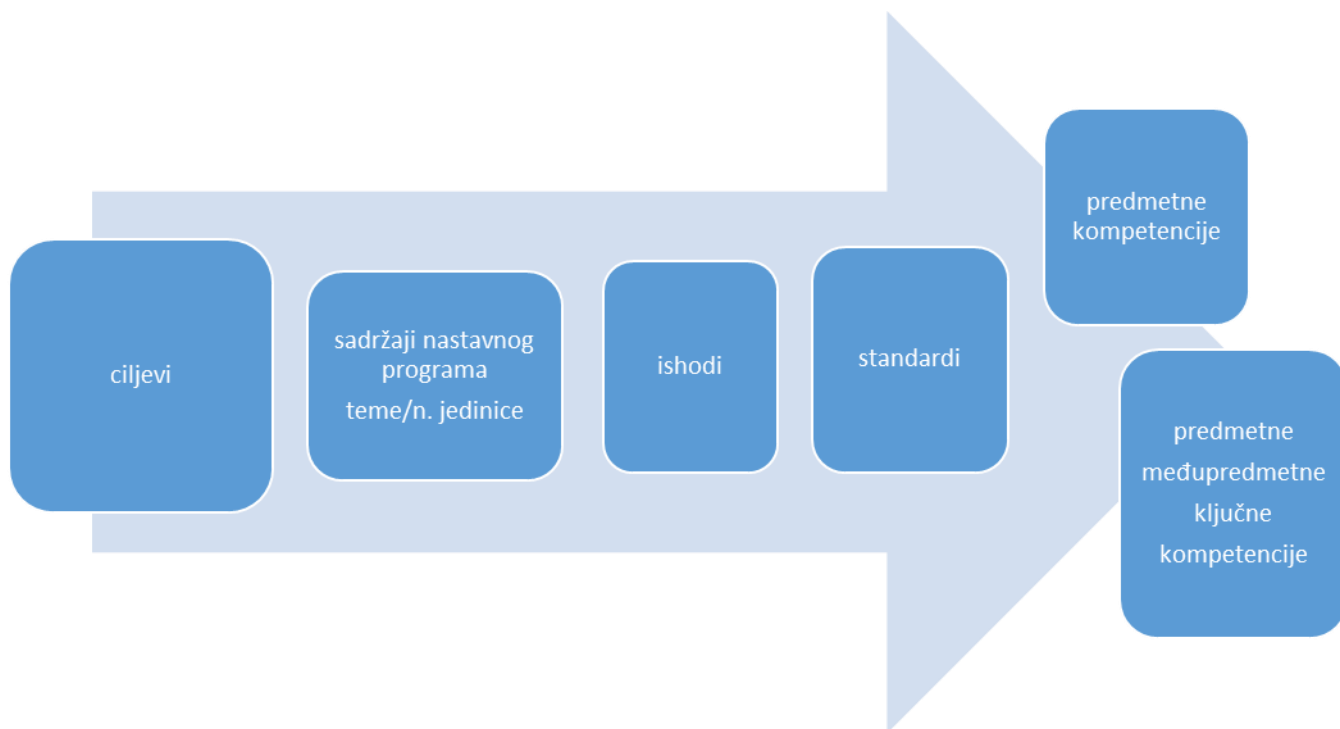
¹³ Propisane u članu 12 Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja.

¹⁴ Vidi: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ac11090>

¹⁵ Članom 11 Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja

¹⁶ U prethodnom Zakonu o osnovama obrazovanja i vaspitanja iz 2003. godine su u članu 74 bili propisani obrazovni standardi kao širi okvir za izradu programa za pojedinačne predmete.

Odnos između određenih komponenti-elemenata u procesu obrazovanja (grafikon)

Objašnjenje grafikona

Ciljevi obrazovanja uopšte i svakog predmeta konkretno postavljeni su kao polazna tačka, smernica za ceo obrazovni proces. Ostvarenje cilja je konkretizovano u nizu zadataka ili merljivih ishoda koji bi trebalo da omoguće proveru usvojenih znanja, razvijenih veština ili umenja i stavova, planiranih u nastavnim programima i obuhvaćenih ciljem (i obrazovanja i predmeta, istovremeno). Konkretno strukturirane informacije, podaci, primeri i izvori obuhvaćeni nastavnim programom čine suštinu svakog školskog predmeta. Sadržaj nastavnog programa predstavlja sredstvo za postizanje planiranih ishoda i ostvarenje šireg cilja. Ishodi se koriste za kvantifikaciju usvojenih znanja, veština, umenja ili stavova na kraju lekcije, teme ili razreda. Standardi, kao instrument testiranja na kraju obrazovnog ciklusa (na kraju obaveznog obrazovanja ili na kraju srednjeg obrazovanja), na državnom nivou pružaju merljive i konkretne podatke o nivou znanja, veština i umenja koje su učenici stekli. Standardi (ako su usmereni na prava pitanja u konkretnim školskim predmetima) mogli bi da predstavljaju ilustrativni primer nivoa znanja predviđenih nastavnim programima i razvijenih veština određene starosne grupe u celoj državi. Završni ispit na kraju obaveznog obrazovanja (mala matura), koji se organizuje za sve učenike u Srbiji, osmišljen je i strukturiran u skladu sa obrazovnim standardima. Testovi za završni ispit se prevode na jezike nacionalnih manjina.

Ostvarivanjem ishoda, obrazovnih standarda i ciljeva, učenici istovremene i kontinuirano razvijaju svoje predmetne, međupredmetne ili ključne kompetencije koje ih osnažuju da učestvuju u svakodnevnim društvenim aktivnostima, uobičajenim i neočekivanim okolnostima.

Za razliku od ishoda i standarda, kompetencije su otvorene i neograničene. Učenici a potom građani mogu stalno da unapređuju, nadograđuju i razvijaju nivo kompetencija u različitim oblastima života uglavnom definisanim u Ključnim kompetencijama.

c) Izvori

Analizirani izvori na kojima je ovaj izveštaj zasnovan obuhvataju: nastavne programe za određene predmete, obrazovne standarde koji se na njih odnose i odabrane predmetne kompetencije.¹⁷ Spisak analiziranih predmeta (i odabir razreda obuhvaćenih analizom) usaglašen je sa predstavnicima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Odabrani su sledeći predmeti: Srpski jezik i književnost, Svet oko nas, Priroda i društvo, Likovna kultura, Muzička kultura, Istorija, Geografija, Sociologija i Ustav i prava građana. U prilogu uz ovaj Izveštaj su izneti podaci iz Priručnika za nastavnike, *Ključni pojmovi za kraj obaveznog obrazovanja - Istorija*.¹⁸ Većinu proučenog materijala su činili stari nastavni programi strukturirani u skladu sa načelima prethodnog obrazovnog okvira koji obuhvataju ciljeve i konkretne operativne zadatke za svaki razred. Izuzetak je nastavni program za 5. razred osmišljen u cilju uvođenja novog koncepta zasnovanog na ciljevima i ishodima (koji su zamenili zadatke) koji treba da su povezani sa obrazovnim standardima. Koncept obrazovanja zasnovan na ishodima primenjivaće se prilikom revizije svih nastavnih programa. Stari koncept, koji se i dalje primenjuje, biće sukcesivno menjan od septembra 2018. godine (prvi razred, peti razred osnovne škole).

Tokom analize izvora je u određenim situacijama, u kojima se pitanje manjina ne pominje konkretno, bilo teško povući razliku između odlika vezanih za istoriju, kulturu ili identitet nacionalnih manjina i opšteg pregleda i opštih formulacija vezanih za ljudska prava ili društvenu raznolikost. U nekim su slučajevima podaci o nacionalnim manjinama u izvorima isprepletani sa sadržajem vezanim za susedne države ili narode. S obzirom na to da se istorija nacionalnih manjina koje danas žive u Republici Srbiji usled istorijskog konteksta preklapa sa istorijom država koje se sa njom graniče i regiona, bilo je teško uočiti i jasno povući razliku između ove dve pojave – istorije nacionalnih manjina i istorije susednih država.

Ovaj će izveštaj biti dopunjen izveštajem o istraživanju stepena i načina na koji su nacionalne manjine predstavljene u srpskim udžbenicima.

2. Rezultati/zaključci analize odabranih predmeta u okviru obaveznog obrazovanja

2.1. Nastavni programi za osnovnu školu

2.1.a. Prvi ciklus:

U uvodnoj rečenici o svrsi nastavnog programa za prvi i drugi razred akcenat se stavlja na ključne kompetencije za celoživotno učenje, uključujući razvoj kulturne pismenosti i stavova kojima se unapređuje poštovanje drugih osoba, a učenici se ohrabruju da grade i neguju svoje identitet i interesovanja i osposobljavaju da aktivno i odgovorno učestvuju u demokratskom, privrednom, društvenom i kulturnom životu društva.

U uvodnom delu programa su navedeni opšti ciljevi i zadaci od kojih se samo jedan neposredno odnosi na pitanje manjina (npr. cilj zadatka br. 5 je razvijanje svesti o državnoj i nacionalnoj pripadnosti, negovanje „srpske tradicije“ i kulture, kao i tradicije i kulture *nacionalnih manjina*).

¹⁷ U ovoj analizi se pominje i novi nastavni program za peti razred (koji će se primenjivati od septembra 2018) a koji je zvanično stupio na snagu po objavljivanju u Službenom glasniku RS 30. oktobra 2017.

¹⁸ *Ključni pojmovi za kraj obaveznog obrazovanja - Istorija*, Priručnik za nastavnike, Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, Beograd, 2008.

Jedan broj zadataka (br. 8, 9, 10, 11 i 12) se posredno odnosi na pitanja koja bi mogla obuhvatati prava manjina, a naročito stavove prema njima u širem društvenom, kulturnom i obrazovnom kontekstu (npr. poštovanje prava dece, ljudskih i građanskih prava; usvajanje vrednosti zajedničkog života, uvažavanje pluralizma vrednosti i izgradnja sopstvenog sistema vrednosti i vrednosnih stavova koji se temelje na načelima različitosti i dobrobiti za sve, i na kraju, ali ništa manje važno, razvijanje radoznalosti i otvorenosti za "kulture tradicionalnih crkava i verskih zajednica, kao i etničke i verske tolerancije, jačanje poverenja među decom i učenicima i sprečavanje ponašanja koja narušavaju ostvarivanje prava na različitost").

a) Srpski jezik i književnost

Cilj nastavnog programa za prvi i drugi razred se ne bavi pitanjem manjina. Osim ovladavanja osnovnim veštinama čitanja, pisanja i usmenog izražavanja svojih misli, jednu od osnovnih komponenata ovog cilja čini čitanje/učenje o odabranim delima iz srpske i svetske književne baštine. Opšti zadaci, kao funkcionalni iskazi u okviru predmeta, određeni su bez ikakvih etničkih, društvenih ili interkulturalnih referenci. Samo poslednja dva zadatka (br. 20 i 21) odnose se na opšte stavove u smislu „rad u duhu humanizma, istinoljubivosti, uzajamnog pomaganja, solidarnosti i drugih pozitivnih moralnih osobina“ (br. 20) dok poslednji zadatak (br. 21) ima za cilj „razvijanje patriotizma i vaspitavanje u duhu mira, kulturnih odnosa i saradnje među ljudima“.

Odeljak Način ostvarivanja programa za drugi razred sadrži zadatak ovladavanja latinicom koji je formulisan samo u didaktičkom okviru, bez ikakvog kulturnog konteksta ili objašnjenja ko, tj. koje se nacionalne zajednice i etničke manjine u Srbiji prvenstveno služe latinicom. Ne postoje nikakvi konkretni zadaci ili sadržaji u kojima se pominju nacionalne manjine ili razvoj interkulturalnog dijaloga, komunikacije ili kompetencije.

Cilj za treći i četvrti razred je više manje isti kao onaj za prvi i drugi. U njemu se ne naglašava nikakva interkulturalna dimenzija osim potrebe čitanja i tumačenja književnih dela srpske i svetske književne baštine. Jedan konkretni zadatak u okviru opštih zadataka učenja predmeta Srpski jezik i književnost se bavi odnosom, odnosno iskazivanjem poštovanja za kulturno nasleđe i potrebom njegovog negovanja i unapređenja. Ostali zadaci su isti kao na spiskovima sačinjenim za prvi i drugi razred.

Jedan ceo odeljak programa posvećen je jezicima određenih nacionalnih manjina. Ovaj se deo isključivo odnosi na učenike koji pripadaju određenoj nacionalnoj manjini. On nema interkulturalnu dimenziju i ne utiče na razvoj interkulturalne kompetencije učenika koji pripadaju većinskom stanovništvu.

b) Svet oko nas

Cilj i zadaci izloženi su u ogromnom skupu iskaza u kojima se preciziraju znanja, umenja i veštine čije usvajanje omogućava saznanji, fizički, društveni i kreativni razvoj učenika. U njima se navodi da učenici treba da razvijaju stavove i vrednosti sredine u kojoj odrastaju kao i šire društvene zajednice (teško je utvrditi da li ovaj deo cilja ima ikakvu prepoznatljivu konotaciju u vezi sa prihvatanjem i poštovanjem drugih etničkih zajednica i nacionalnih manjina). U drugom delu istog cilja su predviđene interaktivne socijalne aktivnosti kojima se učenici ohrabruju da „ispoljavaju svoju individualnost“ ali i uvažavaju različitosti i prava „drugih“ i uče se kako treba živeti zajedno. Primena

naučenog treba da doprinosi „formiranju odgovornog odnosa učenika prema sebi i svetu koji ga okružuje i omogućuje mu uspešnu integraciju u savremene tokove života.”

Samo jedan od operativnih zadataka za prvi razred (zadatak br. 7) ima za cilj „razvijanje odgovornog odnosa prema sebi i okruženju i uvažavanje drugih“ bez ikakvog pomena pola, vere, socijalnog ili etničkog porekla.

Nastavni program za prvi razred obuhvata temu *Ja i drugi*. Autori programa su isplanirali 10 časova za učenje ove konkretne teme. Tema se bavi pitanjem različitosti na opštem nivou ali nazivi nastavnih jedinica navedenih u programu (konkretnih sadržaja koje treba naučiti) ukazuju samo na prostor i potencijal za multikulturalni pristup, prepoznavanje i prihvatanje različitosti, uključujući i kulturološke razlike. Sadržaji ove teme bave se opštim pojavama, npr. Zadovoljavanje svojih potreba i osećanja uvažavajući potrebe i osećanja drugih; Grupacije ljudi u okruženju i moje mesto u njima: porodica, rođaci, susedi, vršnjaci, sugrađani, itd.. U nastavnoj jedinici *Praznici i običaji* se ne navodi konkretno da li se ona odnosi samo na srpske praznike i tradiciju ili i na tradiciju i običaje nacionalnih manjina u Srbiji. Nastavna jedinica *Dečija prava*, s posebnim akcentom na uvažavanju različitosti i prava „drugih“, trebalo bi da obuhvata i svest o postojanju nacionalnih manjina i njihovoj prisutnosti u srpskom društvu. Za temu *Gde čovek živi* u drugom razredu je predviđeno 15 časova. Dva sadržaja bi mogla posredno da obuhvataju pitanje manjina (Živimo u naselju i Pravila ponašanja u grupi). Obe nastavne jedinice se usredsređuju na odnose i prihvatljive načine komunikacije, te na ulogu, prava i obaveze pojedinaca u grupi. Pristup pitanju običaja, tradicije i praznika se podiže na viši nivo, poređenjem načina na koji se tradicija upražnjavala u prošlosti i sada.

Prema odeljku Način ostvarivanja programa, pristup nastavi ovog predmeta je dvojak. Njime se podržavaju eksplicitno formulisani ciljevi kao smernice i implicitni ciljevi zasnovani na strukturi programa i drugačijem pristupu temama u užem smislu i sadržajima. Ciljevi formulisani na ovaj način omogućavaju holističko vaspitavanje učenika uz istovremeno povećanje njihovih intelektualnih sposobnosti i praktičnih veština, vrednosti i stavova. Autori u odeljku Način ostvarivanja predmeta navode da implicitne ciljeve treba sprovesti posredstvom konkretnih operativnih zadataka i aktivnosti koji omogućuju formiranje stavova i vrednosti iz sfere zdravlja, ekologije, demokratije i tehnologije (a koji bi trebalo implicitno da obuhvataju uvažavanje i prihvatanje različitosti, a time i nacionalnih i svih drugih vrsta manjinskih ili drugačijih grupa).

c) Priroda i društvo

Opšti cilj ovog predmeta zapravo predstavlja nastavak opšteg cilja predmeta *Svet oko nas*, a to je da se učenici upoznaju sa prirodnim i društvenim okruženjem i razviju sposobnost da vode odgovoran život u toj vrsti okruženja. Tri od devet široko definisanih zadataka ovog predmeta mogli bi se posredno povezati sa razvojem određenih kompetencija i stavova koji se odnose na temu našeg interesovanja. Cilj zadatka br. 2 je razvijanje osnovnih pojmova o prirodnom i društvenom okruženju; zadatak br. 6 ima za cilj integrisanje iskustvenih i naučnih saznanja u sistem pojmova iz oblasti prirode i društva; zadatak br. 8 ima za cilj usvajanje civilizacijskih tekovina i upoznavanje mogućnosti njihovog čuvanja, racionalnog korišćenja i dograđivanja.

Dva operativna zadatka na spisku za treći razred bi, pod uslovom da su valjano kontekstualizovani, mogli dovesti do prihvatanja različitosti i različitih grupa bez predrasuda: zadatak br. 8 o

razumevanju i uvažavanju sličnosti i razlika među pojedincima i grupama i zadatak br. 10 o razvoju odgovornog odnosa prema sebi, okruženju i kulturnom nasleđu.

Sadržaj programa obuhvata različite teme iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Tema *Naše nasleđe* ima za cilj razvoj elementarnog istorijskog i kritičkog mišljenja, uključujući negovanje istorijskog nasleđa. Jedna od podtema u okviru ove teme je *Nekad i sad*, u okviru koje bi učenici trebalo da uče o svom i društvenom okruženju. Nastavna jedinica u okviru ove podteme obuhvata određivanje bliže i dalje prošlosti u okviru porodice, škole, naselja i zavičaja. Iako to nije navedeno, ova bi se nastavna jedinica mogla drugačije podučavati, uz uzimanje u obzir društveno-kulturne sredine u kojoj učenici žive. U odeljku Način ostvarivanja programa se objašnjava da deca treba da imaju aktivan dodir sa objektima koji čine materijalnu komponentu tradicijske kulture prilikom obilaska etnoloških i etnografskih postavki. Ni u ovom odeljku nema neposrednih predloga o multikulturalnim aspektima ove materije.

Druga nastavna jedinica *Moje mesto/Moj zavičaj i njegova prošlost* (kulturna i društveno-politička) bavi se pitanjima svakodnevnog života ali i tradicionalnih svetkovina, igara, zabave... Treća nastavna jedinica *Likovi iz naših narodnih pesama, pripovedaka i bajki* odnosi se na istorijsku i topografsku dimenziju. Način na koji je naslov ove nastavne jedinice formulisan otvara dilemu na koga se u etničkom smislu odnosi zamenica „naših“. Poslednja nastavna jedinica, pod nazivom *Znameniti ljudi našeg kraja*,¹⁹ trebalo bi da učenike upozna sa ličnostima koje su ostavile važan trag u društvu, kulturi, obrazovanju, nauci, itd. Premda se to posebno ne navodi, ova nastavna jedinica daje prostora za uvođenje ljudi različitog etničkog porekla i pripadnika nacionalnih manjina od značaja za određenu zajednicu. Takođe nije jasno da li „naš kraj“ ima lokalnu ili opštu državnu konotaciju.

Autori nisu konkretno naveli u odeljku Način ostvarivanja programa šta tačno podrazumevaju pod upoznavanjem sa „sopstvenim“ kulturnim nasleđem, materijalnom i duhovnom tradicijom, naročito ako uzmemo u obzir multikulturalnu društvenu sredinu.

Poslednjom temom u ovom društvenom delu programa pod nazivom *Ljudska delatnost* uvodi se nekoliko nastavnih jedinica koje bi mogle obuhvatati pitanje multikulturalnog društva i pojavu nacionalne ili bilo koje druge društvene, rodne ili kulturne manjine. Nastavna jedinica *Stanovništvo našeg kraja* posebno se usredsređuje na sličnosti, razlike i suživot. U odeljku Način ostvarivanja programa se navodi da nastavnici moraju da naglase nužnost pridržavanja društvenih pravila, a naročito onih pravila i prava koji uvažavaju različitosti i omogućuju suživot. U jednoj drugoj nastavnoj jedinici, *Dečija prava, pravila grupa* ističe se poznavanje, uvažavanje i življenje u skladu sa pravilima grupe/društva. Autori ne ukazuju na to da se ovim sadržajem povećava svest i o manjinskim pravima, ali bi ovo pitanje, uz odgovarajuću kontekstualizaciju, moglo biti jedno od osnovnih ishoda učenja ove lekcije.

Učenici četvrtog razreda u okviru teme *Moja domovina deo sveta* uče o geografskom položaju i istorijskom razvoju srpske države, kao i njenom stanovništvu. S obzirom na to da je program usvojen pre 2006. godine a da se i dalje primenjuje, u njemu se razmatra položaj Srbije u okviru Državne zajednice Srbija i Crna Gora. Nastavnom jedinicom pod nazivom *Stanovništvo Srbije* obuhvaćeno je prirodno kretanje stanovništva (broj, gustina naseljenosti, migracije) ali i struktura stanovništva (starosna, obrazovna, nacionalna, verska, jezička, itd.) Ova nastavna jedinica je od ključnog značaja

¹⁹ Izraz „kraj“ na srpskom jeziku, koji se koristi u nastavnim programima, teško je prevesti na engleski jer ima različita značenja, od lokalnog do regionalnog. Nije jasno na koje su značenje autori programa mislili te se u ovoj analizi na engleskom koriste dva izraza (*community* - zajednica i *district* – okrug) kojima bi se najpribližnije moglo opisati njegovo tačno značenje.

za upoznavanje učenika koji pripadaju većinskom stanovništvu sa različitim grupama u celom društvu, uključujući nacionalne manjine. Još jedna nastavna jedinica, *Građenje demokratskih odnosa*, omogućava učenicima da se upoznaju se pravilima kojima se uređuju uzajamna prava i obaveze države i građana i svima jemče jednaka prava. Nastavnici bi i u okviru ove nastavne jedinice mogli da se bave pitanjem manjina i njihovih prava iako to nije konkretno navedeno u programu. Od posebnog je značaja nastavna jedinica *Očuvanje nacionalnog identiteta i ugrađivanje u svetsku kulturnu baštinu*. Autori su planirani da ovaj sadržaj doprinese negovanju identiteta, razvijanju tolerancije i svesti o pripadnosti multietničkom, multikulturalnom i multikonfesionalnom svetu. Poslednji ali podjednako važan sadržaj u ovom odeljku je *Mi smo deca jednog Sveta*, kroz koji se deca upoznaju sa Konvencijom o pravima deteta i organizacijama poput OUN, UNICEF-a, Saveta Evrope, itd. Autori u odeljku Način ostvarivanja programa ističu značaj ovog sadržaja koji bi trebalo da kod svih učenika razvije osećaj pripadnosti Republici Srbiji bez obzira na raznovrsnu multietničku, multinacionalnu i multikonfesionalnu strukturu.

Temom *Osvrt unazad – prošlost* uvode se osnove istorijskog mišljenja, znanje hronologije, snalaženje u prostoru i vremenu. Ona sadrži pregled istorije srpskog naroda i države u nastavnoj jedinici *Prošlost srpskog naroda*. Istorijskim okvirom obuhvaćen je period koji započinje doseljavanjem Srba u ranom srednjem veku, uz uputstvo da učenici treba da budu obavešteni o najznačajnijim događajima iz nacionalne (srpske) prošlosti. U odeljku Način ostvarivanja predmeta se konkretno pominju Prvi i Drugi srpski ustanak protiv Osmanskog carstva početkom 19. veka. Plan je da se srpska istorija stavi u kontekst svetske istorije preko sadržaja iz istorije 20. veka (Prvi i Drugi svetski rat). Predlaže se korišćenje različitih istorijskih izvora u nastavnom procesu, kao mehanizma za stvaranje što objektivnije slike o događajima iz prošlosti.

U programu se ne pominje istorija pripadnika nacionalnih manjina kao ni njihovi odnosi sa srpskim narodom u prošlosti. Autori u odeljku Način ostvarivanja programa naglašavaju da nastavnici, kada podučavaju o istoriji srednjeg veka, treba da se usredsrede na „način života u srednjem veku ... na teritoriji Srbije“. Nije sigurno da li su mislili na teritoriju na kojoj se srpska država prostirala u prošlosti ili sada, s obzirom na to da se savremeni i istorijski pojmovi (države) ne poklapaju. Drugo uputstvo je da učenici treba da se upoznaju sa značajnim događajima iz „nacionalne prošlosti“. Nije precizirano da li se nacionalna konotacija odnosi samo na srpski element ili i na ostale nacionalnosti/nacionalne manjine koje danas žive u Srbiji. U odeljku Način ostvarivanja programa se ne precizira ni šta ni kako ovaj sadržaj treba predavati u multietničkoj ili multikulturalnoj učionici ako se naglasak stavlja samo na nacionalnu komponentu većinskog stanovništva.

d) Muzička kultura

U cilju br. 3 nastave Muzičke kulture neposredno se ukazuje na razvijanje osetljivosti za muzičke vrednosti upoznavanjem umetničke tradicije i kulture *svoga i drugih naroda*. U zadatku br. 4 za ovaj predmet se shodno tome propisuje upoznavanje tradicionalne i umetničke muzike svoga i drugih naroda.

U operativnom zadatku br. 4 se navodi da učenici treba da izvode dečju, narodnu i umetničku muzičku igru. Sadržaji programa, opšte uzev, obuhvataju izvođenje muzike i pevanje narodne/tradicionalne i umetničke muzike. U odeljku Način ostvarivanja programa se preporučuje povezivanje sa sadržajem drugih predmeta, npr. Svet oko nas, a naročito sa sadržajima o praznicima i običajima, rodnom mestu i domovini. Jedna od osnovnih ideja u ovom odeljku je da nastavnik vodi računa da deca pevaju ili izvode narodne pesme, odgovarajuće pesme *drugih naroda*, kao i pesme

savremenih kompozitora. Na spisku preporučenih pesama i melodija za pevanje/slušanje muzike nalaze se i dve koje pripadaju nacionalnim manjinama (Zetsko i Vlajna kolo). U trećem i četvrtom razredu se u okviru spiska operativnih zadataka nalazi izvođenje i slušanje muzičkih dela komponovane i narodne muzike. Autori programa ne ukazuju na to da li si u vidu imali neku konkretnu narodnu tradiciju osim srpske (u prvom ciklusu obrazovanja se ne pominje narodna tradicija drugih nacionalnih manjina u Srbiji). Među preporučenim pesmama se nalazi i jedna pesma iz Crne Gore. Ovde se mora istaći da je ovaj program sačinjen u vreme Državne zajednice Srbija i Crna Gora, koja je rasformirana 2006. godine.

e) Likovna kultura

Cilj nastave ovog predmeta jeste da se podstiče i razvija učenikovo stvaralačko mišljenje i delovanje *u skladu sa demokratskim opredeljenjem društva* i karakterom ovog nastavnog predmeta. Dva od jedanaest zadataka se posredno bave društvenim pitanjima. U zadatku br. 3 se predviđa stvaranje uslova za razumevanje prirodnih zakonitosti i nejasno formulisanih društvenih pojava, što bi moglo obuhvatati uvažavanje različitosti i prihvatanje nacionalnih manjina. S druge strane, u zadatku br. 8 se navodi stvaranje interesovanja i potrebe za posećivanjem izložbi, galerija, muzeja (u kojima bi mogla biti izložena umetnička dela bez bilo kakve etničke ili kulturološke odrednice) i čuvanje kulturnih dobara (koja bi mogla obuhvatati kulturna dobra sopstvene i ostalih nacionalnosti, kako materijalna tako i nematerijalna). U odeljku Sadržaji programa se nastavnicima preporučuje „orijentacioni izbor likovnih dela i spomenika kulture prema sadržajima programa“. S obzirom na to da nema precizne definicije likovnih dela i spomenika kulture, nejasno je da li se pod njima podrazumevaju i dela i spomenici kulture nacionalnih manjina. Štaviše, nastavnicima se savetuje da kombinuju igru kao edukativni metod sa odabranim sadržajima kako bi stvorili uslove za „emancipaciju“ učenika. Ni ovde nije jasno da li se emancipacija odnosi na oslobađanje od pristrasnih uverenja, predrasuda i stereotipa, naročito u odnosu na „druge“. Iako je obuhvaćena programom, učenici se u okviru nastavne jedinice *Znaci i simboli* ne upoznaju sa grbom države ili nekog naroda. Ona je umesto toga posvećena računarima, marketingu (brendovima), zaštitnim znacima, itd.

Jedan od operativnih zadataka u trećem razredu posvećen je stvaranju uslova za razvijanje svesti o potrebi čuvanja čovekove prirodne i kulturne okoline. Iako to nije naznačeno, *kulturna okolina* bi trebalo da bez izuzetka obuhvata raznoliku kulturnu baštinu. Tema u programu pod nazivom *Likovna dela i spomenici kulture* neposredno se bavi kulturnim nasleđem. Iako na prvi pogled nije jasno, tema *Ornamentika* je u odeljku Način ostvarivanja programa predstavljena kao potencijalni instrument za razvoj interkulturalnih kompetencija. Iako se naglasak stavlja na vizuelnu i umetničku a ne kulturnu sadržinu, autori programa naglašavaju da se ova tema može iskoristiti za uvođenje umetničkog i etnografskog nasleđa iz neposrednog društvenog-kulturnog miljea. Iako to nije izričito navedeno u programu, ovaj bi sadržaj u nekim multikulturalnim sredinama mogao da obuhvata raznoliku kulturnu baštinu nacionalnih manjina.

2.1. b. Drugi ciklus

a) Srpski jezik i književnost

Ovaj program je restrukturiran i preoblikovan u skladu sa novim formatom. Zadaci su zamenjeni obrazovnim ishodomima. U široko definisanom cilju predmeta se ukazuje na značaj jezika za nacionalnu kulturu i izgradnju nacionalnog identiteta. Autori ističu da je, između ostalog, potrebno usredsrediti se na čitanje i tumačenje književnih dela srpske i svetske baštine. Shodno tome, ovo bi moglo omogućiti uvođenje književnih dela kulturne baštine nacionalnih manjina. Ishodi su definisani kako bi podržali razvoj kritičkog mišljenja ali i uvažavanje “nacionalnih vrednosti” i negovanje “srpske kulturnoistorijske baštine”. U sadržajima ovog predmeta koji se odnose na srpski i bivši jugoslovenski kulturni i jezički okvir se uglavnom promovišu srpski pisci. Jedino mesto u programu na kojem nastavnici mogu da dodaju druga dela i pisce je deo sa spiskom lektire u kojem se preporučuje dodavanje jednog pisca iz lokalne sredine a ovo bi moglo da ima multikulturalnu dimenziju samo u multikulturalnim zajednicama.

Programi za predmet Srpski jezik i književnost za šesti, sedmi i osmi razred i dalje imaju staru strukturu i obuhvataju opšte ciljeve i zadatke usvojene za prvi ciklus. Spisak operativnih zadataka po razredu (šestom, sedmom i osmom) ne sadrži nijedan zadatak koji bi mogao dovesti do upoznavanja sa kulturnom, književnom ili jezičkom tradicijom nacionalnih manjina u Srbiji. Spisak lektire obuhvata neke pisce koji pripadaju današnjim nacionalnim manjinama u Srbiji (npr. Ferenc Molnara i Anu Frank). Iako se neposredno ne odnosi na pitanje nacionalnih manjina, u operativnom zadatku br. 2 u programu za osmi razred je navedeno razvijanje pozitivnog stava prema dijalektima (srpskog jezika) u različitim delovima srpskog kulturnog prostora. Ovo bi moglo dovesti do uvođenja različitih kulturnih i lingvističkih tradicija u Srbiji ili regionu, gde pripadnici srpskog naroda koji žive u susednim zemljama imaju pravni status nacionalne manjine.

U brojnim naslovima na spisku lektire za osmi razred se nalazi zbirka pripovedaka pisca Ive Andrića. U jednoj od pripovedaka (koja nije navedena u programu ali je nastavnici često zadaju za čitanje i analizu) „Deca“, živopisno su prikazane interkulturalna dimenzija kod dece i njihove moralne dileme u vezi sa vršnjacima koji pripadaju različitim nacionalnim ili verskim zajednicama. U okviru teme *Jezička kultura* predviđeno je posvećivanje jednog časa *Diskusiji*, tokom koje bi učenici trebalo da raspravljaju o objektivnom i pristrasnom pristupu informacijama i propagandi. Ovaj bi sadržaj mogao da obuhvati odnos prema „drugima“, uključujući nacionalne manjine.

b) Geografija

U cilju ovog predmeta se navodi da bi nastava geografije treba da doprinese stvaranju “realne i ispravne slike o svetu kao celini” i konkretno “mestu i ulozi naše države u svetu”.

Spisak opštih zadataka predmeta sadrži 16 iskaza. Iskaz br. 7 se usredsređuje na sticanje znanja o osnovnim pojmovima o stanovništvu, naseljima i privredi a br. 8 na razumevanje uticaja prirodnih i društvenih faktora na razvoj i razmeštaj stanovništva, naselja i privrednih delatnosti. Iskazom br. 11 se uvodi uloga i značaj međunarodnih organizacija za rešavanje ekonomskih, socijalnih, kulturnih i humanitarnih problema u savremenom svetu dok se iskaz br. 14 usredsređuje na razvoj tolerancije, nacionalnog, evropskog i svetskog identiteta.

Određeni zadaci za šesti razred obuhvataju i iskaze koji bi mogli da se odnose na doživljaj i predstave o nacionalnim manjinama u Republici Srbiji. Operativni zadatak br. 5 se odnosi na opšti zadatak br. 7 a operativni zadatak br. 9 na opšti zadatak br. 11. U operativnom zadatku br. 13 se navodi da učenici treba da poseduju osećanje socijalne pripadnosti i privrženosti sopstvenoj porodici, naciji i kulturi, poznaju tradiciju i učestvuju u njenom očuvanju, dok se operativni zadatak br. 14 odnosi na poznavanje i poštovanje tradicije i identiteta drugih naroda, zajednica i socijalnih grupa. Ovaj poslednji operativni zadatak je jedini zadatak kojim se aktivno i neposredno gradi afirmativni stav prema „drugima“, uključujući nacionalne manjine.

U okviru sadržaja za šesti razred, tema *Regionalna geografija Evrope* sadrži podtemu *Države na Balkanskom poluostrvu*, koja bi učenicima trebalo da omogući sticanje osnovnih znanja o geografskom, prirodnom i društveno-ekonomskom položaju Srbije i drugih zemalja u regionu. Nastavnicima se u odeljku Način ostvarivanja programa savetuje da ukažu na neophodnost saradnje zemalja i na „integracijske procese u regionu, Evropi i svetu, kao i na potrebu uvažavanja različitosti i tolerancije na svim nivoima“. Ovo je uputstvo naročito značajno jer se odnosi na različite grupe u društvu, uključujući nacionalne manjine.

Program za osmi razred posvećen je geografiji Republike Srbije. Operativni zadaci obuhvataju konkretne aktivnosti i veštine važne za jačanje svesti o pravima i društvenom položaju, učešću i kulturnoj baštini nacionalnih manjina u Srbiji. U zadatku br. 3 se učenici upućuju da „primenjuju stečena znanja u svakodnevnom životu, kako bi sa razumevanjem mogli da prate društveno-geografske pojave, procese i odnose na prostoru naše zemlje, na Balkanu, u Evropi i u svetu“, dok se u zadatku br. 7 navodi da treba da „poseduju osećanja socijalne pripadnosti i privrženosti sopstvenoj naciji i kulturi, te aktivno doprinose očuvanju i negovanju nacionalnog i kulturnog identiteta“. Ovim se zadatkom i dalje ne podržava bilo kakva interkulturalna dimenzija i u njemu se izražava samo samopoštovanje i etnocentrični stav, kako većine tako i manjine. U zadatku br. 8 se navodi da učenici treba da „razvijaju međusobno uvažavanje, kao i saradnju i solidarnost između pripadnika različitih socijalnih, etničkih i kulturnih grupa i doprinose društvenoj koheziji“. Upravo se ovim zadatkom podržavaju interkulturalni dijalog i odnosi, s konkretnim rezultatom u sprovođenju aktivnosti kojima se afirmišu različitosti, kao i društvena kohezija. Zadatkom br. 9, po kojem učenici treba da „podržavaju procese međunarodne integracije *naše zemlje*“, se zapravo reafirmiše perspektiva evropskih integracija a time i sistem vrednosti zasnovan na poštovanju ljudskih prava i različitosti.

Analiza sadržaja programa za osmi razred dovela je do izdvajanja nekoliko tema. Tema *Stanovništvo i naselja Srbije* uvedena je sa očekivanjem da učenici ovladaju osnovnim demografskim pojmovima i pojavama, ali i strukturom stanovništva u Srbiji (biološkom/rodnom, nacionalno-etničkom, kulturnom, obrazovnom, društveno-ekonomskom, verskom). Autori u odeljku Način ostvarivanja programa naglašavaju da je ovo gradivo moguće korelativno povezivati sa sličnim sadržajima drugih nastavnih predmeta, a u cilju „izgrađivanja svesti o neophodnosti zajedničkog života različitih naroda“, čime u središte pažnje dolaze pripadnici nacionalnih manjina i etničkih zajednica u Srbiji. Nastavna jedinica *Narodi i etničke zajednice u Srbiji* posvećena je učenju o različitim etničkim grupama koje čine nacionalne manjine u Srbiji. Tema *Zavičajna geografija* učenicima omogućuje da steknu znanja o različitim aspektima života i odlikama lokalne i društvene sredine (uključuje stanovništvo i privredu). Ova bi tema naročito mogla da bude informativna za učenike i da ih upozna sa životom, običajima i učešćem manjina, ali samo u multikulturalnim područjima. Iako se tema *Srbi van granica Srbije* bavi srpskom dijasporom, mogla bi se iskoristiti kao model za obrnutu

perspektivu u vezi sa nacionalnim manjinama koje žive u Srbiji a imaju drugu matičnu državu. Poslednja tema, *Srbija u savremenim integracijskim procesima* bi trebalo da razjasni i istakne značaj pristupanja EU, kao i regionalne prekogranične saradnje. Poseban naglasak bi mogao biti stavljen na položaj i status nacionalnih manjina u Srbiji i regionu u skladu sa evropskim standardima.

d) Istorija

Nacionalne manjine se ne pominju često u analiziranim programima za predmet Istorija za sedmi i osmi razred. Konkretno istorijsko pitanje suživota u zajedničkoj državi Jugoslaviji između dva svetska rata i nakon Drugog svetskog rata ovaj zadatak otežava i zamagljuje što bi u krajnjoj liniji moglo dovesti do delimičnih nepreciznosti.

Cilj nastave ovog predmeta prvenstveno je usmeren na izgradnju funkcionalnih veština i kritičkog mišljenja i kompetencija. Nastava istorije bi, između ostalog, učenicima trebalo da pomogne da izgrade istorijsku svest i steknu humanističko obrazovanje. Konačno, osnovna ideja je da se kod učenika razvije nacionalni i evropski identitet, kao i duh tolerancije. Iako bi, shodno zadatku nastave istorije, učenici trebalo da razumeju istorijske događaje, pojave i procese u nacionalnom i širem opštem okviru, pitanje nacionalnih manjina kao dela nacionalne, regionalne pa čak i svetske istorije se ne pominje kao posebna i značajna pojava.

Operativni zadaci za sedmi razred obuhvataju opšte smernice, između ostalog, o nastavi građanskih prava i sloboda u periodu novog veka. Sadržaj za sedmi razred podeljen je na dve oblasti: opštu istoriju i nacionalnu istoriju/istoriju Srba (van državnih granica). Razmatranje drugih naroda koji danas čine nacionalne manjine u Srbiji integrisan je u „skrivenom“ programu, u okviru tema *Srpski narod pod stranom vlašću od XVI do XVIII veka* (Habsburška i Osmanska imperija) i *Novovekovne srpske države Srbija i Crna Gora*. U odeljku Način ostvarivanja programa se naglašava da je poželjno program dopuniti sadržajima iz lokalne prošlosti, čime se kod učenika postiže jasnija slika o tome šta od istorijske i kulturne baštine njihovog kraja potiče iz ovog perioda. Nastavnicima u školama na nastavnom jeziku neke od nacionalnih manjina posebno se savetuje da obrade i prošire nastavne sadržaje iz prošlosti tog naroda i da pri tom nastoje da korišćenjem raznovrsnih izvora i relevantne historiografske i etnografske literature učenicima pruže mogućnost da steknu jasnu predstavu o prošlosti naroda kome pripadaju, ali i okruženja u kome žive. Nažalost, nastavnicima se ne savetuje kako da ovaj koncept primenjuju u multietničkim razredima i multikulturalnim sredinama. Takođe se ne pominje primena ovog nastavnog modela u školama u kojima se nastava odvija na srpskom jeziku i u kojima većina učenika pripada srpskoj etničkoj većini.

Operativni zadaci za osmi razred ne bave se eksplicitno istorijom nacionalnih manjina. Imajući u vidu složenu istoriju Zapadnog i centralnog Balkana tokom 20. veka, teško je razaznati sofisticirane nijanse nacionalnog identiteta izgrađenog tokom istorijskog postojanja Jugoslavije kao zajedničke države. U zadatku br. 6 je predviđeno da učenici treba da se upoznaju sa kulturnim i naučnotehničkim dostignućima na srpskom, jugoslovenskom, evropskom i vanevropskom prostoru u periodu od druge polovine XIX do kraja XX veka. Zadatak br. 7, u kojem se navodi da učenici treba da „razumeju da nacionalna istorija predstavlja sastavni deo opšte istorije“, nastavnicima omogućuje da se bave i istorijom regiona, uključujući složene međuetničke odnose u regionu.

Društvena i kulturna istorija se uvode u temi *Svet u drugoj polovini XIX i početkom XX veka*. Iako se u programu ne pominju novouvedeni pojmovi poput nacionalizma i rasizma, oni bi uz valjanu

kontekstualizaciju mogli biti objašnjeni primerima iz bliskih neposrednih iskustava učenika u zajedničkom društveno-kulturnom okviru.

Tema *Kraljevina Jugoslavija* obuhvata nastavne jedinice *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca od 1918. do 1929. godine, Jugoslavija od 1929. do 1941. godine* i *Jugoslovenski kulturni prostor*, koje se bave različitim nacionalnim pitanjima u jugoslovenskom kontekstu između dva rata. U centru pažnje ovog dela se nalaze zajednička politička, društvena, privredna i kulturna pitanja, uključujući srpsko-hrvatske odnose u predvečerje Drugog svetskog rata. Međutim, u programu nema konkretnog pomena različitih složenih nacionalnih identiteta iz tog perioda koji se odražavaju na sadašnju etničku/nacionalnu situaciju u regionu, naročito u Republici Srbiji. Tema *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu* bavi se i posledicama rata i obuhvata pitanja holokausta i genocida, ali bez detaljnije obrade. Poslednjom temom, *Jugoslavija posle Drugog svetskog rata*, obuhvaćeni su različiti aspekti politike, privrede i društvenog perioda u postratovskom periodu. Autori programa su u nekoliko nastavnih jedinica planirali da učenike upoznaju sa ustavnim, nacionalnim i verskim temama, kao i sa pitanjem političkih sloboda u socijalističkoj zemlji. Nacionalne manjine se konkretno ne pominju kao važna tema u ovom delu programa. Poslednja nastavna jedinica, pod nazivom *Društvena kriza i poraz Jugoslavije*, bavi se raspadom zemlje, građanskim ratovima, pojavom novih država i posledicama sukoba. U programu se posebno ne pominju ni osetljiva nacionalna pitanja ni položaj nacionalnih manjina, bilo u Srbiji ili nekoj drugoj državi konstituisanoj nakon raspada Jugoslavije.

e) Likovna kultura

Osim razvoja kreativnog mišljenja i estetičkih kriterijuma, u cilju za peti razred navodi se da učenici treba da izgrađuju pozitivan odnos prema umetničkom nasleđu i kulturnoj baštini svog i drugih naroda. Ovaj interkulturalni aspekt se dodatno ne razjašnjava u okviru ishoda koji čine srž novostrukturiranog nastavnog programa.²⁰ U okviru teme *Oblik*, konkretno u okviru sadržaja *Umetničko nasleđe – nasleđe etno kulture*, moguće je uvesti interkulturalnu dimenziju i različite imanentne etnoumetničke tradicije, premda se kao jedini konkretni primer za realizaciju ovog gradiva pominju značajni rimski spomenici na tlu Srbije. Međutim, u odeljku Uputstvo za ostvarivanje programa se naglašava da učenici treba da nauče da sagledavaju međusobne uticaje umetnosti i društva. Jedan od ishoda za temu *Vizuelno sporazumevanje* je da učenici objasne zašto je nasleđe kulture važno ali taj ishod nije detaljnije razvijen u konkretnim sadržajima. Prema programu, neizostavni sadržaji su najznačajnija dela svetske kulturne baštine, a posebna se pažnja posvećuje baštini na tlu Srbije. Jedina verska kulturna baština obuhvaćena programom za šesti razred pripada hrišćanskoj tradiciji. Spisak preporučenih slikara i umetnika obuhvata i umetnike različitog etničkog porekla, uključujući dva makedonska umetnika (Lazara Menoskog i Ordana Petlevskog) i jednog umetnika jevrejskog porekla (Ignjata Joba) iz jugoslovenskog kulturnog nasleđa.

U jednom od operativnih zadataka za sedmi razred se navodi da učenici treba da upoznaju vrednosti spomenika kulture i svoju kulturnu baštinu. Ovim zadatkom se podržava stvaranje opšteg pojma o kulturnoj baštini i podstiče etnocentrična perspektiva. Tema *Arabeska* jedina je u kojoj se pominje islamska kulturna baština. Osnovni razlog za uvođenje ove teme leži u činjenici da „razumevanje različitosti kultura, kao i večitih promena u prirodi, uslovljava adekvatan odnos prema vlastitom

²⁰ Ovaj program će se primenjivati počev od 1. septembra 2018.

umetničkom nasleđu". Naglašava se da je ova tema uvedena sa ciljem da se učenicima „naznači uticaj drugih kultura (Sirije, Egipta, Irana i ostalih islamskih kultura)". Ipak, autori programa su odlučili da u odeljku *Orijentacioni izbor likovnih dela i spomenika kulture* ne uvrste nijedan spomenik osmanskog nasleđa na Balkanu, niti ijedan postojeći orijentalni spomenik na teritoriji Srbije (u regionu Raške, Kosova i Metohije²¹, itd.) ili bivše Jugoslavije. U okviru odeljka *Slobodne aktivnosti* se nastavnicima, između ostalog, preporučuje da uvedu „teorijsko izučavanje kulturnog nasleđa naroda i narodnosti".²²

d) Muzička kultura

Osim razvoja interesovanja za muzičku umetnost, cilj nastave i učenja ovog predmeta u petom razredu je stvaranje odgovornog odnosa prema očuvanju muzičkog nasleđa i kulturi svoga i drugih naroda. Učenici se u okviru tema *Slušanje muzike i Izvođenje muzike* upućuju na slušanje i izvođenje narodnih melodija i pesama srpskog i drugih naroda. U jednom konkretnom sadržaju je predviđeno slušanje narodnih i umetničkih dela inspirisanih folklorom naroda i narodnosti (koristi se ista formulacija kao i u programu za Likovnu kulturu). Spisak kompozicija namenjenih horskom izvođenju obuhvata dela nekoliko kompozitora koji pripadaju zajedničkom kulturnom jugoslovenskom ili balkanskom prostoru a koji iz današnje perspektive etnički pripadaju nacionalnim manjinama (Zoltan Kodalj, mađarski kompozitor, Josip Kaplan, hrvatski kompozitor, Georgi Dimitrov i Svetoslav Obretenov, bugarski kompozitori). Slični zadaci i sadržaji su propisani i za šesti, sedmi i osmi razred. Tema *Muzika na tlu Srbije* u programu za sedmi razred uglavnom se bavi srpskom muzičkom baštinom (narodnom muzikom i običajima, duhovnom pravoslavnom tradicijom, itd.) Spisak preporučenih muzičkih dela za pevanje i sviranje prvenstveno čine srpske narodne i crkvene pesme i patriotske ratne pesme i kompozicije (iz vremena Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata). Ipak, jedan poseban odeljak, pod nazivom ***Pesme nacionalnih manjina***, posvećen je muzičkoj baštini nacionalnih manjina. Ovaj odeljak sadrži po jednu pesmu iz mađarske, albanske, rumunske, bugarske, slovačke, rusinske i romske muzičke baštine. Jedan od zadataka naveden u programu za osmi razred ima za cilj da učenike osposobi da analiziraju povezanost oblika narodnog muziciranja sa specifičnim kontekstom narodnog života. Ova društvena dimenzija muzike trebalo bi da ukaže na vezu između narodne muzike i ostalih kulturnih navika ili običaja. Nažalost, u ovom se zadatku dodatno ne razvija senzibilitet za uvažavanje i prihvatanje raznolike kulturne baštine.

2.2. Standardi za kraj prvog i drugog ciklusa obrazovanja

a) Srpski jezik i književnost²³

Nekoliko iskaza u grupi standarda za predmet Srpski jezik i književnost neposredno se bavi pitanjem diskriminacije i nacionalnih manjina. U oblasti *Pisano izražavanje* na osnovnom nivou se u iskazu SJ 1.2.9. predviđa da su učenici do kraja ovog obrazovnog ciklusa izgradili jezičku toleranciju i negativan stav prema jeziku diskriminacije i govoru mržnje. U okviru podoblasti *Narodni i književni*

²¹ Ovaj naziv ne utiče na stav o statusu i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija br. 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o kosovskoj deklaraciji nezavisnosti.

²² Formulacija „narodi i narodnosti" koristila se u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji i označavala je konstitutivne narode i *nacionalne manjine*.

²³ Standardi za ovaj predmet za prvi i drugi ciklus su odvojeni. U prvom ciklusu se nijedan jedini iskaz ne odnosi na temu našeg interesovanja.

jezik, u iskazu SJ 1.3.19, takođe na osnovnom nivou, se izražava očekivanje da su učenici ovladali osnovnim podacima o jezicima nacionalnih manjina u Srbiji. U iskazu SJ 1.3.20. se predviđa da su učenici formirali pozitivan stav prema dijalektima (svojim i tuđim). Nejasno je da li ovaj iskaz ukazuje na pozitivan stav samo prema srpskom ili i prema jezicima nacionalnih manjina.

b) Priroda i društvo

Standardi u oblasti *Društvo* sadrže nekoliko iskaza koji bi se mogli odnositi na pitanje različitosti i uloge grupa u raznolikom društvu. U iskazu PD 1.5.1. se izražava očekivanje da učenici na kraju četvrtog razreda znaju koje vrste društvenih grupa postoje i ko su njihovi članovi. Ne navodi se izričito da su ovim standardom, formulisanim za osnovni nivo, konkretno obuhvaćene nacionalne manjine kao definisana grupa i deo društva uopšte. U narednom iskazu, PD 1.5.2, se predviđa da su učenici usvojili osnovna pravila ponašanja u porodici, školi i naselju. Ovo može obuhvatati uvažavanje različitosti i odnosa u društvu. U okviru iste oblasti, ali na srednjem nivou, u iskazu PD 2.5.1. se predviđa da učenici znaju koje su uloge različitih društvenih grupa i njihovih članova, dok se iskaz PD 2.5.2. odnosi na njihovo znanje prava i obaveza članova u različitim društvenim grupama. Nacionalne manjine se posebno ne pominju a nejasno je da li su u ovim iskazima uzeti u obzir njihov društveni položaj i prava. U pogledu iste materije se na naprednom nivou, u iskazu PD 3.5.1, dalje razvija kognitivna dimenzija znanja o društvenim pojavama. Shodno tome, učenici treba da razumeju zajedničke karakteristike društvenih grupa i razlike među njima. U iskazu PD 3.5.2. se navodi da učenici treba da razumeju da se prava i obaveze članova društvenih grupa međusobno dopunjuju.

U standardima u oblasti *Država Srbija i njena prošlost* se samo na osnovnom nivou, u okviru iskaza PD 1.6.3, navodi da učenici treba da znaju osnovne odrednice države Srbije, uključujući teritoriju, granice, glavni grad, simbole i stanovništvo. Moglo bi se pretpostaviti da učenici u okviru kategorije stanovništvo mogu da navedu nacionalne manjine.

c) Geografija

Standardi za Geografiju ne bave se neposredno pitanjem nacionalnih manjina. Oblast *Društvena geografija* na osnovnom nivou sadrži iskaz GE 1.3.1, po kojem učenici treba da poznaju osnovne pojmove o stanovništvu i naseljima i uočavaju njihov prostorni raspored. Ne navodi se da li pojmovi o stanovništvu nužno podrazumevaju raznolikost stanovništva, odnosno nacionalne manjine kao deo stanovništva. U standardu na srednjem nivou, GE 2.3.1, predviđa se da učenici razlikuju i objašnjavaju kretanje stanovništva (prirodno i mehaničko) i strukture stanovništva. Ni u ovom iskazu nije precizirano da li pomenuta struktura obuhvata nacionalne manjine.

Oblast *Regionalna geografija* sadrži iskaz na osnovnom nivou, GE 1.4.1, po kojem učenici treba da prepoznaju osnovne prirodne i društvene odlike Srbije. Ovaj bi standard trebalo da obuhvata i znanje o nacionalnim manjinama kao sastavnom delu srpskog društva. U iskazu na srednjem nivou, GE 2.4.1, se predviđa da učenici opisuju prirodne i društvene odlike Srbije i navode njene geografske regije.

d) Istorija

Nijedan od standarda za ovaj izuzetno važan predmet ne odnosi se neposredno na pitanje nacionalnih manjina ili različitih društvenih grupa. To može biti posledica specifične strukture standarda za istoriju koji nisu orijentisani na sadržaj. Međutim, iskazi usmereni na razvoj kritičkog mišljenja mogli bi da obuhvataju sadržaje koji se odnose na nacionalne manjine, naročito u situaciji kada su prikazane posredstvom stereotipa ili negativne propagande. Na primer, prema iskazu na srednjem nivou IS 2.2.5, učenici treba da prepoznaju da postoji pristrasnost u pojedinim tumačenjima istorijskih ličnosti, događaja i fenomena. Na naprednom nivou je u iskazu IS 3.2.7. navedeno da učenici treba da umeju da izraze stav i mišljenje o određenom tumačenju istorijskog fenomena i da odrede vrstu pristrasnosti (manipulacija, propaganda, stereotip, itd.).

Imajući u vidu koncept, strukturu i nepostojanje konkretnih sadržaja u obrazovnim standardima za predmet Istorija na nivou obaveznog obrazovanja, Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja je u saradnji sa pojedinim profesorima istorije sa Univerziteta u Beogradu i Univerziteta u Novom Sadu tokom 2007. godine formirao stručni tim zadužen za utvrđivanje osnovnih ključnih pojmova koji bi bili u skladu i popunili praznine u strukturi standarda. Projekat je rezultirao objavljivanjem priručnika za nastavnike pod nazivom *Ključni pojmovi za kraj obaveznog obrazovanja - Istorija* od strane Zavoda.²⁴ Na osnovu opširnog istraživanja koje su sprovedeli nastavnici istorije, grupa autora je sačinila katalog ključnih pojmova za predmet Istorija. Na tom spisku se po svom značaju ističu dva ključna pojma, *Narod* i *Nacija*. Prilikom dalje razrade po razredima, autori su u osmom razredu došli do pojma *Nacionalna manjina u Jugoslaviji (Srbiji)* koji treba da bude usvojen na osnovnom nivou, u okviru istorijskog konteksta programa.²⁵ Sledeće etničke grupe su klasifikovane kao narodi u Jugoslaviji (Srbiji): Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i Muslimani (Bošnjaci), dok grupu nacionalnih manjina čine: Nemci, Mađari, Albanci, Slovaci, Rusini, Rumuni, Bugari, Italijani i Romi.²⁶ Iz pojma Nacija proističe pojam identitet i psihološka veza i političko zajedništvo. Pojmovi Religija i Crkva sadrže podpojmove hrišćanstvo (pravoslavlje, katolicizam, protestantizam), islam, judeizam, budizam i konfučijanstvo. Plan je da učenici nauče o svim navedenim veroispovestima osim budizma i konfučijanstva na osnovnom nivou (najmanje 80% učenika treba da nauči te pojmove). Autori su odabrali da kategorijom *Narod* za sedmi razred obuhvate sledeće komponente: jezik, osećaj pripadnosti, zajedničko istorijsko iskustvo, prostor, itd. Pojam nacije je izveden i predstavljen kao podpojam, definisan identitetom.²⁷ S obzirom na to da se istorijski pojmovi sa istorijskim značenjem i poreklom navedeni u ovoj publikaciji poklapaju sa modernim kontekstom, postojeća lista naroda (uključujući npr. Hrvate, Muslimane, Makedonce, itd.) mora biti valjano kontekstualizovana u današnjem društvenom i etničkom miljeu.

e) Likovna kultura

U okviru standarda za Likovnu kulturu samo oni u oblasti *Uloga, razvoj i različitost vizuelnih umetnosti* mogu ukazivati na posredan pristup pitanju različitosti. U iskazu za srednji nivo LK 2.3.1. se navodi da učenici treba da lociraju odabrana umetnička dela u istorijski i društveni kontekst. Iako

²⁴ Ključni pojmovi za kraj obaveznog obrazovanja - Istorija, Priručnik za nastavnike, Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, Beograd, 2008.

²⁵ Str. 48

²⁶ Str. 48

²⁷ Str. 42

se u ovom iskazu ne navodi da bi ovo moglo podrazumevati kulturnu baštinu kao kontekstualni okvir, on bi se mogao povezati sa različitim kulturnim tradicijama i etničkim zajednicama, kao i nacionalnim manjinama.

f) Muzička kultura

Ovaj se predmet bavi narodnom muzičkom kulturnom baštinom u oblastima *Znanje i razumevanje*, *Slušanje muzike* i *Muzičko izvođenje*. U iskazu MK 2.1.3. na srednjem nivou predviđa se da učenici umeju da analiziraju povezanost oblika narodnog muziciranja sa specifičnim kontekstom narodnog života. S obzirom na to da se ne precizira na koju se vrstu narodne tradicije ovaj standard odnosi, on bi se mogao, ali ne mora, primenjivati na različite kulturne tradicije u Srbiji, regionu ili svetu. U iskazu za napredni nivo MK 3.2.3. je predviđeno da učenici umeju da analiziraju slušni primer i otkriju vezu opazajnih karakteristika sa kontekstom nastanka i primenom različitih oblika muzičkog folklora. Iskazi MK 1.3.1. i MK 1.3.2. odnose se na pevanje i izvođenje dečjih, narodnih ili popularnih kompozicija. Imajući u vidu programe za predmet Muzička kultura, spisak narodnih pesama i kompozicija obuhvata i muzičku baštinu nacionalnih manjina.

3. Rezultati analize odabranih predmetu za treći ciklus obrazovanja

3.1. Nastavni programi za gimnazije i srednje stručne škole

a) Srpski jezik i književnost

Cilj ovog predmeta je da ostvari opšteobrazovnu svrhu. Međutim, zadaci su veoma deskriptivni i bave se pitanjem jezičke raznovrsnosti i uvažavanja različitih kulturnih identiteta i tradicija. Zadatak br. 8 je univerzalan i ima za cilj razvijanje humanističkih vrednosti. Zadatak br. 9 se odnosi na razvoj nacionalnog identiteta i osećaja pripadnosti državi Srbiji. Već u narednom zadatku br. 10 se navodi da učenici treba da poštuju maternji jezik, neguju srpski jezik, tradiciju i kulturu srpskog naroda, ali i tradiciju i kulturu nacionalnih manjina, etničkih zajednica i drugih naroda. Zadatak br. 12 ima za cilj razvoj kompetencija za život u multikulturalnom društvu. Zadatak br. 13 je veoma direktan i u njemu se od učenika očekuje da razvijaju "poštovanje rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i uzrasne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavaju različitosti". Zadatak br. 14 se odnosi na materiju jezika i njime se promovise ideja unapređenja kulture jezičkog opštenja, stavova poštovanja i uvažavanja drugih jezika i drugih kultura. Sadržaji programa za drugi razred bave se pitanjem lingvističkih različitosti i etike u oblasti *Jezik* i u okviru teme *Književni jezik* posredstvom načela lingvističke ravnopravnosti i lingvističke tolerancije. Autori su u program za četvrti razred uvrstili sadržaj vezan za odnose između jezika, kulture i društva, u kojem se razmatraju odnos između jezika i društvenih kategorija, višejezičnost i stavovi prema samom jeziku. Neki od autora uvršćeni u lektiru pripadaju slovenskoj i jugoslovenskoj kulturnoj baštini, kao i baštini nacionalnih manjina (Marin Držić, Ivan Gundulić, itd.).

U delu odeljka Način ostvarivanja predmeta pod nazivom *Književni jezik* se nastavnicima savetuje da se usredsrede na razvoj određenih stavova prema srpskom književnom jeziku, lingvističkoj politici i toleranciji u Srbiji.

b) Geografija

Cilj predmeta Geografija u gimnaziji obuhvata, između ostalog, sticanje novih znanja, veština i stavova neophodnih za razumevanje „savremene svetske stvarnosti i razvoj moralnih vrednosti, tolerancije, poštovanja i pripadnosti multietničkom, multijezičkom i multikulturalnom svetu“. Ovaj je cilj široko definisan kako bi integrisao regionalne i lokalne multietničke, višejezičke i multikulturalne dimenzije koje odlikuju nacionalne manjine u Srbiji. Nekoliko se zadataka odnosi i na pitanje kulturne i etničke raznolikosti. Zadatak br. 4 se odnosi na sticanje opštih znanja o prirodi, stanovništvu, naseljenosti i privredi u Srbiji a zadatak br. 6 neposredno ima za cilj da učenici razvijaju „osećanja socijalne pripadnosti sopstvenoj naciji i kulturi i doprinose očuvanju i negovanju nacionalnog i multikulturalnog identiteta“. Iako donekle dvosmislen, ovaj bi zadatak učenicima trebalo da omogući da prihvate pojam multikulturalnog društva i sredine u kojoj žive. Zadatkom br. 7 se podržava proaktivni pristup jer učenici treba da „razvijaju saradnju i solidarnost između pripadnika različitih socijalnih, etničkih i kulturnih grupa“.

Učenici u drugom razredu usvajaju znanja o različitim pojavama vezanim za našu temu ali samo na opštem nivou. Tema *Stanovništvo i naselja* obuhvata strukturu stanovništva na globalnom nivou, rasnu i etničku strukturu, itd. U nastavnoj jedinici *Kulturni i životni standard stanovništva* se otvara pitanje obrazovanja kao uslova porasta životnog standarda stanovništva i ističe zavisnost kulturnog i životnog standarda stanovništva od stepena društveno-ekonomskog razvoja. Temom *Političko-geografske, demografske i ekonomsko-geografske odlike pojedinih delova sveta* obuhvaćen je i evropski geopolitički prostor. Sadržaj nastavne jedinice *Stanovništvo i kultura evropskih naroda* obuhvata podatke o etničkom sastavu i poreklu evropskog stanovništva, ali i pojave poput migracija, zona civilizacije, gustine naseljenosti, itd.

Program za treći razred posvećen je prirodnoj i društvenoj geografiji Republike Srbije. Učenici u uvodnom delu treba da nauče o raspadu socijalističke Jugoslavije i stvaranju novih država na teritoriji bivše zemlje. Četvrta tema *Stanovništvo i naselja* počinje selektivnim i pristrasnim prikazom istorije. Autori su sadržaj formulisali koristeći zamenicu „naš“, npr. u nastavnoj jedinici *Naseljavanje naše teritorije* (pre dolaska Slovena; doseljavanje Slovena na prostore Srbije; period posle I svetskog rata do danas) Očigledno je da su autori preskočili period od nekih 1.500 godina. Iz programa je izostavljen ceo istorijski period između doseljavanja Slavena i početka 20. veka, koji je bitan usled velike fluktuacije različitih etničkih grupa i naroda na teritoriji koja danas pripada Srbiji. Izostavljanje sadržaja otežava shvatanje multikulturalne i multietničke strukture današnjeg stanovništva Srbije. Druga nastavna jedinica u okviru ove teme bavi se populacionom politikom, migracijama, brojem stanovnika, gustinom naseljenosti, itd. Treća nastavna jedinica, pod nazivom *Struktura stanovništva*, bavi se kulturno-prosvetnim stanjem, kao i strukturom stanovništva Srbije po nacionalnosti i veroispovesti. Ovaj je odeljak od suštinskog značaja za pitanje učenja o nacionalnim manjinama u Srbiji u okviru predmeta Geografija.

Poslednjom temom, *Regionalne celine Srbije*, takođe se podržava učenje o nacionalnim manjinama posredstvom konkretnih regionalnih odlika, npr. Starovlaške-Raške visije, gde, pored fizičkih geografskih i prirodnih odlika, učenici dobijaju informacije o kulturnim i istorijskim znamenitostima, stanovništvu i naseljima, turističkim i kulturnim centrima, itd. Ovom temom je obuhvaćeno sedam regiona, uključujući one poznate po svojoj multietničnosti i multikulturalizmu.

c) Istorija

Programi za gimnazije

Cilj programa za gimnazije približno je isti cilju programa za taj predmet u osnovnoj školi. Pored razvoja veština kritičkog mišljenja i razumevanja savremenog sveta u nacionalnom, regionalnom, evropskom i globalnom okviru, u njemu se takođe navodi razumevanje multikulturalnosti, razvijanje tolerancije i kulture argumentovanog dijaloga, kao i razvoj svesti o važnosti negovanja kulturno-istorijske baštine. Zadaci su redukovani i univerzalni. Na primer, prema zadatku br. 3, učenici treba da razumeju da nacionalna istorija predstavlja sastavni deo regionalne, evropske i globalne istorije. U zadatku br. 6 se navodi da učenici treba da budu osposobljeni da prepoznaju različita tumačenja istih istorijskih događaja (uvođenje više perspektiva koje mogu obuhvatati nacionalna, ideološka, verska stanovišta, itd.). Autori programa za treći razred (društveno-jezički smer) ne sugerišu neposredno da je učenike potrebno podučavati istoriji nacionalnih manjina. Međutim, odnos između Srba i ostalih naroda/etničkih zajednica mora se objasniti u okviru tema *Srpski narod pod osmanskom vlašću (XVI-XVIII vek)* i *Srbi pod habsburškom i mletačkom vlašću (XVI-XVIII vek)*. Tema *Nacionalni pokreti na Balkanu od kraja XVIII do sedamdesetih godina XIX veka* obuhvata sadržaj o pokretima za nacionalno oslobođenje, uključujući ustanke i nacionalni preporod Grka, Bugara, Mađara i Rumuna. *Borba Srba za autonomiju u Habsburškoj monarhiji*, koja se izučava u okviru ove teme, bavi se sadržajima koji bi mogli da se odnose na interkulturalne i međuetničke odnose u Habsburškom carstvu (učešćem u revoluciji 1848/49. godine, vojnom krajinom, političkim životom, itd.). Međutim, u programu se ne sugeriše jasno da u okviru ove lekcije učenike treba podučavati o istoriji drugih naroda koji su nekada živeli u Habsburškom odnosno Austrougarskom carstvu (od 1867. godine) a koji danas predstavljaju nacionalne manjine u Republici Srbiji.

Slično kao i na kraju obaveznog obrazovanja, učenici trećeg razreda prirodno-matematičkog smera i četvrtog razreda društveno-jezičkog smera poglavito uče istoriju 20. veka. Izuzetak je nastavna jedinica *Nezavisne države Srbija i Crna Gora*, koja se bavi oslobodilačkim procesima na Balkanu krajem 19. veka. Na lokalnom nivou je istorijski okvir postavljen u okviru srpske i jugoslovenske državne strukture. U okviru teme *Jugoslovenska Kraljevina* je predviđena nastavna jedinica *Nova država* koja bi trebalo da obuhvata informacije o „procesu ujedinjenja, geografskom prostoru i društvu, granicama, geopolitičkom okruženju, saveznicima i protivnicima“. Iako se to izričito ne sugeriše, nastavom o društvu bi trebalo obuhvatiti i etničku strukturu nove države. Delovi istorije današnjih nacionalnih manjina (Hrvata, Bošnjaka, Mađara, Nemaca) predaju se u kontekstu jugoslovenskog političkog okvira u nastavnoj jedinici *Politički i nacionalni sukobi (1935-1939)*. Ovim osetljivim nacionalnim istorijskim pitanjem bavi se i nastavna jedinica *Jugoslavija u vreme izbijanja Drugog svetskog rata: preuređenje države i promena međunarodnog položaja (1939-1941)*. Ove istorijske pojave je teško podvesti pod pitanje nacionalnih manjina jer su neke od današnjih nacionalnih manjina predstavljale konstitutivne narode nekadašnje zajedničke države. Tema *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu* je naročito delikatna i složena za podučavanje imajući u vidu osetljive međusobne odnose Srba i Hrvata kroz istoriju, pitanje holokausta, genocid u „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ i kolaboraciju nekih pripadnika nacionalnih manjina, kao i Srba, sa silama Osovine tokom rata. Ako se ova tema valjano ne odvoji od sadašnjeg stanja stvari, ona bi zbog svoje osetljivosti mogla da utiče na predstave o današnjim nacionalnim manjinama u Republici Srbiji i dovede do akata diskriminacije utemeljenih na davnašnjim nerešenim pitanjima istorijskog nasleđa i pristrasnim stereotipima. Tema *Jugoslavija posle Drugog svetskog rata* odnosi se na unutrašnje

nacionalne probleme i izazove u socijalističkoj Jugoslaviji koji su doveli do nasilnih i krvavih ratova i raspada zemlje.

U odeljku Način ostvarivanja programa, kao i u onom namenjenom osnovnim školama, savetuje se dopunjavanje sadržajima iz prošlosti zavičaja, čime se kod učenika postiže jasnija predstava o istorijskoj i kulturnoj baštini u njihovom kraju. Ovo je uputstvo od naročitog značaja za uspostavljanje interkulturalnog dijaloga u multikulturalnim sredinama, kao i za razvoj tolerancije i prihvatanje kulturnih i etničkih različitosti. U ovom se odeljku profesorima u gimnazijama u kojima se nastava održava na jezicima nacionalnih manjina savetuje da program prošire obradom nastavnih sadržaja iz prošlosti tih naroda.

Nastavni programi za srednje stručne škole

Nastavni programi za srednje stručne škole podeljeni su na dva programa. Prvi je namenjen trogodišnjim školama u kojima se istorija kao predmet izučava godinu dana (a usredsređuje se na nacionalnu istoriju) dok je drugi program namenjen četvorogodišnjim školama, u kojima se izučava dve godine (a usredsređuje se na opštu i nacionalnu istoriju). Ciljevi i zadaci su formulisani kao u programima za gimnazije. Razlikuju se od njih po formulaciji određenih sadržaja. Na primer, nastavna jedinica *Srpski narod pod habsburškom i mletačkom vlašću* u okviru teme *Srpski narod od kraja XV do kraja XVIII veka* konkretno se bavi etničkom strukturom Habsburškog carstva koja je izostavljena iz programa za gimnaziju. Međutim, ovaj koncept učenja ili analize etničke raznolikosti se ne primenjuje u odnosu na Osmansko carstvo. Ovaj sadržaj vodi dubljem razumevanju multietničkog i multikulturalnog društvenog okruženja koji je predstavljao temelj za potonje interkulturalne odnose među Srbima i drugim narodima, koji danas predstavljaju nacionalne manjine u Republici Srbiji. Teme i sadržaji programa skoro su isti kao i oni za gimnazije, ali sažetiji i redukovani. U ovom izveštaju je potrebno naglasiti da se na doprinos nacionalnih manjina svakodnevnom životu može ukazati samo u okviru kulturnog aspekta života u Kraljevini Jugoslaviji i socijalističkoj Jugoslaviji. Politički sadržaji, poput političke krize u međuratnom periodu ili na kraju 20. veka, jedva da se pominju u sklopu nastave o nerešenom nacionalnom pitanju, stvaranju Banovine Hrvatske, genocidu i holokaustu i kosovskom pitanju.

U četvorogodišnjim srednjim školama tema *Srbi i njihovo okruženje od XVI do sredine XIX veka* obuhvata nastavnu jedinicu *Srbi i susedni narodi pod osmanlijskom vlašću i stvaranje nacionalnih država*, zahvaljujući kojoj bi učenici trebalo da nauče o uslovima života Srba u Osmanskom carstvu (ostali podanici Osmanlija se ne pominju), ustancima, samostalnosti Crne Gore i „nacionalnim pokretima susednih naroda (Grka, Rumuna, Bugara...)“. Nekoliko je tema i sadržaja u korelaciji sa sadržajima planiranim za gimnaziju ili programom za trogodišnje srednje stručne škole. Program za četvorogodišnje srednje stručne škole ne sadrži nikakav drugi deskriptivniji ili pronicljiviji pristup istoriji nacionalnih manjina ili njihovom učešću u srpskoj istoriji ili državi.

d) Sociologija

Nacionalne manjine se ne pominju izričito u opširnom cilju ovog predmeta. Ipak, razumevanje koncepta savremenog društva i učenje o razvoju i protivrečnostima, određenim društvenim pojavama, strukturi i učešću u demokratskom multikulturalnom društvu trebalo bi da podrazumeva

učenje o društvenom položaju i ulozi nacionalnih manjina. Zadaci utvrđeni za ovaj predmet su podjednako opšti kao i njegov cilj. U zadatku br. 3 se navodi da učenici treba da razviju sposobnosti za ulogu odgovornog građanina, za život i participaciju u demokratski uređenom i humanom društvu. Zadatak br. 4 usmeren je na njihovo usvajanje vrednosti i formiranje autonomnog vrednosnog sistema u skladu sa osnovnim (univerzalnim) vrednostima pravde, istine, slobode, poštenja i lične odgovornosti. Od naročitog su značaja zadatak br. 5, po kojem učenici treba da razviju lični i nacionalni identitet u duhu multikulturalizma, poštovanja i očuvanja nacionalne i svetske kulturne baštine, i zadatak br. 7, po kojem treba da jačaju osetljivost u odnosu na postojanje društvenih nejednakosti (ekonomskih, obrazovnih, rodnih, klasnih, etničkih, globalnih...).

Dve (ili možda) tri teme u obaveznim sadržajima programa obuhvataju nastavne jedinice u kojima se posredno ili neposredno pominje pitanje nacionalnih manjina. Prva, pod nazivom *Društvena struktura i društvene promene*, ima za cilj da učenike nauči o grupama, organizacijama, stratifikaciji, pokretljivosti, a naročito odnosima između društva i stanovništva. Druga, pod nazivom *Osnovne oblasti društvenog života*, obuhvata kulturu, religiju, etničke aspekte društva, ideologiju, itd. Pitanje nacionalnih manjina trebalo bi pomenuti u delovima ovog sadržaja koji se odnose na etničke aspekte, kao i na kulturu, religiju i ideologiju. *Pojave i problemi savremenog društva* poslednji je sadržaj koji bi se mogao odnositi na predmet našeg interesovanja a učenici bi u okviru njega mogli da analiziraju i obrađuju konkretne savremene izazove iz svoje društvene sredine a na osnovu sopstvenog iskustva.

Autori u odeljku Način ostvarivanja programa naglašavaju značaj teme vezane za društvene nejednakosti i njene funkcionalne dimenzije. Od nastavnika se očekuje da sa učenicima diskutuju o uzrocima, oblicima i nivoima nejednakosti i diskriminacije, kao i načinima za njihovo eventualno ublažavanje ili iskorenjivanje.

e) Ustav i prava građana

Cilj nastave ovog predmeta je sticanje elementarne političke kulture i znanja o demokratskom uređenju, položaju građanina, njegovom učešću u vršenju vlasti i političkom životu uopšte. U skladu sa ovim ciljem, konkretni zadaci za ovaj predmet obuhvataju različite aspekte prava i obaveza građana i države. U zadatku br. 2 se navodi upoznavanje učenika sa ustavnim pravima i ustavom i zakonima predviđenim instrumentima i mogućnostima učešća građana u političkom procesu, tj. u vršenju vlasti. Ovaj bi zadatak bi trebalo da obuhvata i informacije o nacionalnim manjinama, kao ustavnoj kategoriji. U zadatku br. 4 se insistira na tome da učenici usvoje vrednosti na kojima se zasnivaju ljudska prava i demokratsko društvo. Shodno zadatku br. 5, učenici treba da razviju spremnost da deluju u duhu poštovanja demokratskih vrednosti. Prava nacionalnih manjina, kao deo ljudskih prava, sastavni su deo vrednosti demokratskog društva. Zadatak br. 6 je od posebnog značaja jer podrazumeva osposobljavanje učenika da razumeju složenost života u multikulturalnoj zajednici i potrebu uzajamnog uvažavanja i poštovanja različitosti. Ovaj se zadatak nesumnjivo bavi pitanjem različitosti i usmeren je na odnos celog stanovništva prema različitim manjinama i grupama u društvu, uključujući nacionalne manjine. U zadatku br. 7 se zadatak br. 6 uzdiže na aktivan nivo, jer se u njemu izražava očekivanje da učenici aktivno učestvuju u životu zajednice, pokreću akcije i preuzimaju odgovornost za lične odluke.

Nakon analize sadržaja se izdvaja jedna tema, *Građanin i njegova prava i slobode u Republici Srbiji*, a obavezni sadržaji u okviru nje obuhvataju lična prava, politička prava, **prava nacionalnih manjina** i zaštitu navedenih prava. U odeljku Način ostvarivanja programa se uvodi komparativni koncept razmatranja elemenata ustava Republike Srbije i drugih demokratskih zemalja. Primenom ovog metoda, učenici mogu sami da izvedu zaključke o normativnim propisima o ljudskim pravima i njihovoj zaštiti u Srbiji i drugim demokratskim državama.

f) Likovna kultura

Cilj ovog predmeta je da, s jedne strane, dovede do socijalizacije, empatije, tolerancije, humanih stavova i sposobnosti saradnje. S druge strane, on ima za cilj da formira pozitivan stav i odgovoran odnos prema kulturnom i umetničkom nasleđu. Konkretni zadaci su definisani na opštem nivou i u njima se ne pruža mnogo informacija. Međutim, u zadatku br. 5 se navodi da učenici treba da upoznaju nacionalno i svetsko kulturno i umetničko nasleđe, itd. i razviju odgovoran odnos prema njegovom očuvanju. U ovom široko formulisanom zadatku se ne pominje neposredno kulturna baština nacionalnih manjina, ali bi on mogao obuhvatati i njihovu kulturnu i umetničku tradiciju. Zadatak br. 8 ima za cilj da podstakne interesovanje učenika za umetnost i posećivanje ustanova kulture. Iako se to izričito ne navodi, posete muzejima, galerijama i lokalitetima mogle bi obuhvatati i one u kojima je izložena ili predstavljena umetnost ili kulturno nasleđe nacionalnih manjina.

U sadržaju nastavnog programa za drugi razred gimnazije, društveno jezički smer, jedna tema, pod nazivom *Likovna dela i spomenici kulture*, odnosi se na nekoliko uticajnih područja kulture područja iz perioda srednjeg veka. Jedini sadržaj kojim se omogućuje razvoj osetljivosti prema kulturnoj baštini i tradiciji „drugih“ su oni o preromaničkoj, romaničkoj, gotskoj i islamskoj umetnosti. U programima za treći i četvrti razred se konkretno ne navodi nijedna vrsta umetničke ili kulturne baštine nacionalnih manjina. Jedini bi izuzetak mogao biti širi okvir umetničke baštine 20. veka na kulturnom prostoru Jugoslavije. Program za prirodno-matematički smer ne obuhvata sadržaje vezane za islamsku umetnost. Autori u odeljku Način ostvarivanja programa objašnjavaju da upoznavanje umetničkih dela nacionalne i svetske baštine ima značaj u formiranju pozitivnog stava i odgovornog odnosa prema kulturnom i umetničkom nasleđu i njegovom očuvanju. U ovom univerzalnom iskazu se neposredno ne odražava pitanje nacionalnih manjina kao dela društva.

g) Muzička kultura

Cilj ovog predmeta je formulisan na dvosmislen način. U njemu se navodi osposobljavanje učenika za razlikovanje osnovnih odlika umetnosti različitih civilizacija i kultura kroz sagledavanje elemenata muzičkih dela. Shodno ovom cilju, učenici treba da budu osposobljeni za „uočavanje razlika i sličnosti između naše i drugih tradicija i kultura u domenu muzike“. Nejasno je šta autori podrazumevaju pod „našom“ tradicijom i kulturom u smislu pripadnosti i identiteta. Ova se formulacija verovatno odnosi na srpsku nacionalnu tradiciju i kulturnu baštinu. Sadržaji ovog predmeta za prvi razred gimnazije uglavnom se odnose na antičku evropsku i judeohrišćansku muzičku tradiciju. Nejasnoće u vezi sa nacionalnim identitetom u cilju nastavljaju se i u sadržaju programa, konkretno u nastavnoj jedinici *Renesansna muzika kod nas*, koja se odnosi na kompozitore koji ne pripadaju srpskoj muzičkoj tradiciji (na Franju Bosanca i Andriju

Motovunjanina). Ova vrsta nepreciznosti je verovatno uslovljena doslovnim preuzimanjem dela programa korišćenog u jugoslovenskom kulturnom kontekstu.

U nastavnom programu za drugi razred gimnazije, društveno-jezički smer, se u odeljku o romantizmu pominje Jožef Šlezinger, češki kompozitor jevrejskog porekla koji je živeo u Somboru. Program za prirodno-matematički smer sadrži na sličnom spisku kompoziciju Enrika Josifa, srpskog kompozitora jevrejskog porekla.

3.2. Standardi za kraj trećeg ciklusa obrazovanja

a) Srpski jezik i književnost

U jednom konkretnom iskazu u oblasti *Jezik* na osnovnom nivou se iziskuje konkretno premda univerzalno znanje i stav prema jeziku kao pojavi. U iskazu SJK 1.1.1. se navodi da je potrebno utvrditi da li učenici na kraju ciklusa poseduju osnovna znanja o jeziku i poštuju svoj jezik i poštuju druge jezike, kao i da li prepoznaju stereotipne stavove prema jeziku. Još su izričitiji iskazi u oblasti *Jezička kultura*. U grupi osnovnih standarda se u iskazu SJK 1.3.3. od učenika očekuje da se oslanjaju na argumente i razmenjuju mišljenja na teme iz književnosti, jezika i kulture, da su, između ostalog, u stanju da čuju tuđe mišljenje i da ga uzmu u obzir prilikom svoje argumentacije. Iako je ovaj iskaz veoma opšteg karaktera, njime se od učenika očekuje da razviju kapacitet za prihvatanje razlika i raznovrsnosti u intelektualnom ali i u kulturnom smislu. U jednom sličnom iskazu, SJK 1.3.7, koji se odnosi na izgrađeni sistem vrednosti i stavova, od učenika se iziskuje da kritički promišljaju tekst s tačke gledišta objektivnosti i manipulacije i da prepoznaju jezik mržnje, diskriminacije i imaju izgrađen negativan stav prema društveno i emotivno štetnoj komunikaciji i idejama. U okviru oblasti *Književnost* je na naprednom nivou utvrđen standard SJK 3.2.9, po kojem učenici na osnovu čitanja dela srpske i svetske književnosti treba da razviju jezički, literarni, i kulturni i nacionalni identitet. Ovaj iskaz na obuhvata pitanje nacionalnih manjina, ali bi posredno, kroz čitanje svetske književnosti, mogao da doprinese razvoju osećanja za kulturnu raznolikost.

b) Geografija

Standardi za Geografiju podeljeni su na nekoliko oblasti. Oblast *Društvena geografija* odnosi se na pitanje strukture stanovništva. Učenici bi shodno standardu GE 1.3.3. na osnovnom nivou trebalo da budu u stanju da opisuju demografski razvoj i strukture stanovništva u Republici Srbiji i zemljama u okruženju. U standardu GE 1.3.4. se naglasak stavlja na „razumevanje pojmova tranzicija, integracija, globalizacija i njihovog uticaja na promene i probleme u Republici Srbiji i zemljama u okruženju“. U okviru iste oblasti, ali na srednjem nivou, učenici bi trebalo da budu u stanju da objasne savremene probleme čovečanstva (npr. sukobe, nasilje, nezaposlenost, glad, diskriminaciju, itd.) i navedu mere za njihovo prevazilaženje. Navedeni iskazi su od univerzalnog značaja i neposredno se odnose na podatke, status i položaj nacionalnih manjina u Srbiji.

Oblast *Nacionalna geografija i regionalni razvoj* obuhvata standarde vezane za pitanja manjina. Na osnovnom nivou u iskazu GE 1.4.4. stoji da učenik treba da „navodi prirodna i kulturna dobra lokalne sredine, Republike Srbije, i razume potrebu za njihovim očuvanjem i unapređivanjem“.

Kulturna dobra nesumnjivo obuhvataju i kulturnu baštinu nacionalnih manjina. Učenik bi na sledećem, srednjem nivou trebalo da budu u stanju da „objašnjava istorijskogeografske faktore i procenjuje njihov uticaj na društvene i ekonomske tokove u Republici Srbiji i zemljama u okruženju“. Ulogu drugih naroda i etničkih zajednica u istorijskim, društvenim i privrednim procesima u Srbiji nemoguće je isključiti, premda se ona izričito ne pominje. Iskazom GE 2.4.4. na istom nivou se standard GE 1.4.4. podiže na viši nivo. Prema tom iskazu, učenik bi trebalo da bude u stanju da „opisuje prirodna i kulturna dobra lokalne sredine, Republike Srbije i učestvuje u akcijama za njihovu zaštitu i unapređivanje“. Ovim se standardom učenicima daje proaktivna uloga i oni se podstiču da postanu aktivni učesnici u različitim procesima u društvu.

c) Istorija

Standardi vezani za predmet Istorija kao instrument za procenu očekivanih obrazovnih ishoda i razvijenih veština i kompetencija učenika na kraju trećeg ciklusa strukturirani su u tri oblasti: Istorijska znanja, Istraživanje, tumačenje i prezentacije, i Istorijske osnove savremenog društva.

Istorija kao školski predmet blisko je povezana sa međupredmetnom kompetencijom br. 7 na spisku međupredmetnih kompetencija koje je sačinio Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja a usvojilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, a koje su propisane i novim Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. Kompetencija br. 7, Odgovorno učešće u demokratskom društvu, ima za cilj razvoj veština kritičkog mišljenja i postupanja zasnovanog na kompetentnom i odgovornom učešću u životu škole, kao i društva u celini. Naročiti se naglasak stavlja na poštovanje drugih osoba i članova društva. Bitan je iskaz po kojem učenik svojim aktivnostima u zajednici doprinosi „zaštiti i negovanju ljudskih i manjinskih prava, humanističkih vrednosti i osnovnih demokratskih vrednosti i principa“. Ovom se kompetencijom podržava pravo izbora i podstiče poštovanje prava drugih da neguju i afirmišu drugačije kulture, supkulture i tradicije, kao i poštovanje ravnopravnosti različitih zajednica i njihovih tradicija i identiteta. U njoj se takođe naglašava sprečavanje marginalizacije i diskriminacije svoje ili drugih grupa/zajednica.

Opšta predmetna kompetencija za Istoriju ima za cilj razvoj različitih veština kritičkog mišljenja, kao i izgradnju sistema demokratskih vrednosti koje „podrazumevaju poštovanje ljudskih prava, razvijanje interkulturalnog dijaloga i saradnje, odnosa prema raznovrsnoj kulturno-istorijskoj baštini, tolerantnog odnosa prema drugačijim stavovima i pogledima na svet“. Izričito se navodi da nastava istorije treba učenike da pripremi za život u savremenom demokratskom okruženju putem razvoja tolerancije, veština vođenja debate i dijaloga, i sprečavanje sukoba sa istorijskom dimenzijom. U okviru predmeta su utvrđene dve specifične kompetencije radi podrške ostvarenju opšteg cilja koje, opšte uzev, imaju za cilj promišljanje veze između procesa i pojava u prošlosti i sadašnjosti (Razumevanje istorije i kritički odnos prema prošlosti i sadašnjosti) i poštovanje raznolikosti društva putem prihvatanja i uvažavanja različitih identiteta (Razumevanje istorije i savremenih identiteta kao osnova za aktivno učestvovanje u društvu). U jednom segmentu ove specifične kompetencije na osnovnom nivou navodi se da učenici treba da primenjuju osnovne elemente interkulturalnog dijaloga oslanjajući se na prošlost, identitet i kulturu svog, ali i drugih naroda u Srbiji, regionu, itd. Učenici treba da neguju poštovanje ljudskih prava i raznovrsnih kulturnih tradicija. Na srednjem nivou se predviđa da učenik analizira predrasude, stereotipe i različite vidove propagande u istorijskim ali i savremenim izvorima informacija i da „prepoznaje regionalne veze na polju zajedničke političke, društvene, ekonomske i kulturne prošlosti“, što bi moglo dodatno da dovede

do razvoja tolerantnog stava prema „prema pripadnicima drugih nacija ili veroispovesti u regionalnom i unutardržavnom kontekstu” koji je neophodan u prevenciji potencijalnih konflikata. Učenici na naprednom nivou treba ovu specifičnu kompetenciju da razviju učešćem u argumentovanoj debati o važnim temama iz istorije i savremenog života zasnovanoj na međusobnom uvažavanju stavova, različitih nacionalnih, idejnih, konfesionalnih ili kulturnih pozicija, čime se gradi konstruktivan odnos za kvalitetan život u multikulturalnom društvu.

Nekoliko konkretnih iskaza na osnovnom nivou (standardi koje treba da postigne 80% ili više učenika) koje je potrebno proceniti na kraju obrazovnog ciklusa u oblasti Istorijske osnove savremenog društva blisko je povezano sa delovima navedenih opštih i specifičnih kompetencija usmerenih na razvoj tolerancije i uvažavanja drugih, uključujući nacionalne manjine. U iskazu IS 1.3.3. se navodi da učenici treba da razumeju značaj i pokazuju odgovoran odnos prema kulturno-istorijskom nasleđu sopstvenog i drugih naroda. Shodno iskazu IS 1.3.5, učenici treba da uočavaju elemente interkulturalnih odnosa i prepoznaju vrednosti društva zasnovanog na njihovom negovanju. U iskazu 1.3.6. se od učenika očekuje da porede istorijski i savremeni kontekst poštovanja ljudskih prava i aktivno učestvuju u interkulturalnom dijalogu. Ovaj iskaz neposredno ima za cilj razvijanje interkulturalnog dijaloga između različitih nacionalnih/etničkih grupa, uključujući odnose između većine i manjine i samih manjina. Prema poslednjem iskazu u ovoj oblasti, IS 1.3.7, učenik treba da prepozna uzroke, elemente i posledice istorijskih konflikata i kriza sa ciljem razvijanja tolerancije, kulture dijaloga i senzibiliteta za sprečavanje potencijalnih konflikata. S druge strane, u iskazu IS 1.2.3. na osnovnom nivou u oblasti Istraživanje, tumačenje i prezentacije se navodi da učenici treba da prepoznaju predrasude, stereotipe, propagandu i druge vidove pristrasnosti u tumačenju istorijskih pojava u istorijskim i savremenim izvorima informacija. Ovaj je iskaz dograđen na srednjem nivou te se od učenika očekuje da analiziraju predrasude, stereotipe, itd. Nekim se standardima uvodi didaktički koncept multiperspektivnosti koji bi se mogao povezati i sa pitanjem nacionalnih manjina. U priručniku za nastavnike objavljenom uz standarde se mogu naći primeri planova nastave koji ilustruju ostvarivanje standarda u svakodnevnoj nastavi istorije. Jedan se primer odnosi na pitanje holokausta ali uz šire definisane ciljeve, poput osposobljavanja učenika da „razumeju do kakvih posledica dovode predrasude i stereotipi; sagledaju odgovornost pojedinca; prihvate različitost u pluralističkom društvu“, itd. Antisemitizam i diskriminacija su jedni od ključnih pojmova.

4. Konačni rezultati i zaključci

Preduslovi za obrazovanje koji bi trebalo da podstiču prava nacionalnih manjina kao dela multikulturalnog inkluzivnog društva u Republici Srbiji propisani su kao opšte načelo u članu 7, st. 1, t. 3 a kao glavni ciljevi u članu 8, st. 1, t. 15 i 16 Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitavanja iz 2017. godine. Rezultati analize odabranih nastavnih programa, predmetnih kompetencija i obrazovnih standarda, koji su prikazani u ovom izveštaju, ukazuju na heterogenu situaciju u pogledu prisutnosti i odnosa prema nacionalnim manjinama u obrazovnom okviru u Republici Srbiji.²⁸

²⁸ Detaljni nalazi analize navedeni su u delovima izveštaja u kojima se objašnjavaju i ocenjuju proučeni dokumenti i materijali.

- Bitno je naglasiti da se zvanični dokumenti koji se odnose na obrazovanje, odnosno na standarde i nastavne programe (naročito na zadatke i nastavne jedinice) za određene školske predmete kojima se ovaj izveštaj bavi (Priroda i društvo i Muzička kultura u prvom ciklusu; Srpski jezik i književnost i Geografija u drugom ciklusu, i Geografija, Sociologija i Ustav i prava građana u trećem ciklusu), neposredno bave pitanjem nacionalnih manjina ili njihovom kulturnom baštinom te da predstavljaju pozitivne trendove ili primere.
- Ipak, pomenute komponente nisu u potpunosti integrisane u doslednu obrazovnu celinu niti ujednačeno/sistematski prožimaju različite relevantne sadržaje nastavnih programa (konkretne ili opšte teme/nastavne jedinice). Iako se prepoznaje odlučnost zakonodavca da nacionalne manjine uvrsti kao sastavni deo ovih dokumenata, analiza pokazuje da ta namera nije jasna usled neodređenih i opštih formulacija zadataka ili sadržaja nastavnih programa (naročito kada se kulturna baština određuje zamenicom „naša“ ili kada je skrivena iza opštih ciljeva i sveobuhvatnih verbalizacija).
- Nacionalne manjine se u programima za osnovnu školu uglavnom pominju u vezi sa muzikom (s izuzetkom predmeta Priroda i društvo i delimično predmeta Geografija) a opšte uzev se pominje ograničeni broj manjina (spisak onih koji se pojavljuju u predmetu Muzička kultura je duži ali se inače pominje po jedan mađarski autor ili neko iz bivše Jugoslavije). Informacije o nacionalnim manjinama u vezi sa muzikom ne predstavljaju nužno nedostatak, ali bi tendenciju ka prevasohdno “folklorističkom” predstavljanju nacionalnih manjina, trebalo izbeći.
- Određeni važni sadržaji i nastavne jedinice, npr. *Moje mesto/Moj zavičaj i njegova prošlost*, koji se bave pitanjima svakodnevnog života, lokalnih tradicija i kulturnih različitosti, verovatno imaju za cilj da služe kao obrazovno sredstvo za razvijanje interkulturalnih kompetencija i poštovanja nacionalnih manjina ili drugačije kulturne baštine. Međutim, mogao bi se pojaviti problem kada se određena lokalna zajednica ne prepoznaje kao očigledno multikulturalna i multietnička. Cilj i obrazovni potencijal ove nastavne jedinice manji je u sredini u kojoj poglavito živi stanovništvo koje pripada većini (srpskog nacionalnog porekla) a u kojoj nacionalne manjine nisu prisutne u značajnom broju ili nisu vidljive u svakodnevnom društvenom ili kulturnom kontekstu ili opštenju. Obrazovni izazov podrazumevao bi primenu uravnoteženog i promišljenog pristupa identitetu lokalnog „zavičaja“ ili okruženja i njegovom proširenju na opšti društveni/državni nivo.
- Pun potencijal sadržaja od značaja za pitanje nacionalnih manjina je potcenjen. On nije kontekstualizovan na način kojim se podržava razumevanje kulturne raznolikosti i njenog doprinosa razvoju tolerancije i uzajamnog uvažavanja u multikulturalnom i multietničkom društvu. Primer ovog nedostatka nalazimo npr. u uvođenju latinice u nastavni program za Srpski jezik u drugom razredu osnovne škole ili sadržaju nastavne jedinice *Znaci i simboli* u okviru predmeta Likovna kultura (u istom razredu), gde nedostaje odgovarajuća interkulturalna kontekstualizacija.
- Nastavnicima je prepušteno da drže nastavu o određenim važnim sadržajima bez konkretnih uputstava da nastava treba da dovede do razvoja interkulturalnih kompetencija učenika, njihovog upoznavanja sa pripadnicima različitih etničkih/nacionalnih grupa, ili jednostavno razumevanja koncepta „drugih“ kao sastavnog dela današnjeg društvenog okruženja. Primer toga je nedovoljno razvijeno uputstvo za nastavnu jedinicu *Praznici i običaji* (Svet oko nas) koja ima veliki potencijal za razvoj proklamovanog sistema vrednosti i veština za interkulturalno opštenje u ranoj fazi učenja.

- Predmet Istorija prepoznat je kao jedan od najvažnijih za jačanje svesti o različitim pogledima na prošlost, uključujući položaj i perspektivu nacionalnih manjina. U preporukama Saveta Evrope o nastavi istorije se takođe prepoznaje uloga nastave istorije u formiranju pozitivnog okruženja za senzibilisanje učenika o novim oblicima kulturnih različitosti, a naročito u „razvoju znanja i veština potrebnih za uspostavljanje otvorenog i produktivnog interkulturalnog dijaloga omogućavanjem svim budućim građanima da steknu predstavu i razumevanje istorije **drugih** te da bolje uviđaju i shvataju sopstvenu istoriju“.²⁹ Shodno tome, nastavni programi za ovaj predmet treba da u najvećoj mogućoj meri odražavaju ova pitanja a vlasti treba da „vode računa o tome da nastava istorije zauzima mesto koje joj pripada u nastavnim programima, s obzirom na njen značaj iz navedenih razloga, kao i na sve veće interesovanje javnog mnjenja većine država članica za pitanja istorije“.³⁰ Analiza nastavnih programa za predmet Istorija ukazuje na to da se tokom celog obrazovanja, od prvog do kraja trećeg ciklusa (u predmetima Priroda i društvo, Istorija, i donekle, Geografija) podstiče istorijsko razumevanje i prikaz duge istorije srpske države u različitim hronološkim kontekstima. Iako je ova grupa predmeta definisana kao ključna za izgradnju nacionalnog identiteta i poštovanje sopstvene i kulturne baštine „drugih“, ona se ne bavi pitanjem nacionalnih manjina koje danas žive u Srbiji na odgovarajući i zadovoljavajući način. Priručnik za nastavnike *Ključni pojmovi za kraj obaveznog obrazovanja - Istorija*, čije korišćenje nije obavezno, i obavezni ali široko formulisani ciljevi i univerzalno definisani iskazi obrazovnih standarda za osnovno (obavezno) i srednje obrazovanje nisu dovoljni da bi nacionalne manjine uvek bile vidljive kao sastavni i relevantni deo današnjeg društva u Republici Srbiji. U nastavnim programima za Istoriju se uglavnom daje srpski pogled na prošlost u nacionalnom ili globalnom kontekstu ili se prikazuju pogledi/viđenja najrelevantnijih međunarodnih faktora („velikih sila“). Ovaj je pristup, opšte uzev, očekivan i nije neuobičajen prilikom osmišljavanja nastavnih programa za predmet Istorija, ali se može zaključiti da u postojećem sadržaju programa nedostaje ili da nije dovoljno transparentan potpun uvid u proces stvaranja savremenog multikulturalnog i multietničkog srpskog društva i države.
- Negovanje nacionalnog identiteta i jačanje svesti o značaju kulturne baštine kao ključne komponente identiteta u osnovi se izražavaju u izazivanju osećanja patriotske svesti i pripadnosti Republici Srbiji, pri čemu se ne uzimaju u obzir posebne karakteristike raznih nacionalnih manjina koje danas žive u Srbiji.

Predlozi i sugestije za prevazilaženje utvrđenih nedostataka istaknutih u ovom izveštaju biće obrazloženi u narednom dokumentu sa preporukama.

²⁹ Preporuka CM/Rec(2011)6 Komiteta ministara državama članicama o interkulturalnom dijalogu i slici o drugome u nastavi istorije

³⁰ *Ibid.*

Zastupljenost polova

Samo tri od 26 književnih dela na spisku lektire za prvi razred u okviru teme Književnost su dela autorki a četiri pripadaju srpskoj narodnoj tradiciji. Navedeni pisci su uglavnom srpskog etničkog porekla ali pripadaju i jugoslovenskoj kulturnoj tradiciji. Autori u Načinu ostvarivanja programa nastavnicima savetuju da uspostave korelaciju sa drugim školskim predmetima, konkretno sa predmetom Svet oko nas, ali samo u oblasti botanike i zoologije, gde nema nikakvog društvenog ili interkulturalnog aspekta. Od 35 naslova na spisku lektire za drugi razred, samo su tri dela napisale žene a devet dela pripada narodnoj tradiciji. U spisku lektire za treći razred je navedeno 27 dela - njih četiri su napisale žene a 23 muškarci. Ovaj trend u korist pisaca muškog pola prožima sve programe za predmet Srpski jezik i književnost u osnovnoj školi. Slična disproporcija je uočljiva i u pogledu glavnih likova odabranih dela koji su većinom muškog pola.

Struktura nastavnih programa za predmet Istorija, koji se uglavnom usredsređuju na političke događaje, pojave i procese, logično odražava muško viđenje prošlosti jer su žene u ranijim društvima ili imale sporednu ulogu ili su izostavljene iz glavnih istorijskih zapisa. Neravnoteža koja postoji u nastavnim programima za Srpski jezik i književnost važi i u pogledu programa za Istoriju. Ilustrativan primer predstavlja sadržaj Priručnika za nastavnike osnovnih škola *Ključni pojmovi za kraj obaveznog obrazovanja - Istorija* (koji nastavnici istorije mogu ali ne moraju da koriste) koji se odnosi na znamenite ličnosti koje bi se mogle uvrstiti kao deo standardizovanog gradiva. Žene čine samo dve od 21 poznate ličnosti navedene na spisku znamenitih ljudi o kojima se uči u sedmom razredu. Na spisku od 92 znamenite ličnosti iz sveta politike navedenom u istom priručniku, a o kojima se uči u osmom razredu, nema nijedne žene. Sedam od 47 ličnosti na spisku iz oblasti kulture za osmi razred su žene.